

İNSAN DÜŞÜNCESİNDE İKTİSADİ ALANIN (YENİDEN) YAPILANMASI ÜZERİNE SPEKÜLASYONLAR

Bilal KARGI*

ÖZET

Bu metinde, insanların, iktisadi hayat içerisindeki davranış biçimlerinin nasıl belirlendiğine değinilmektedir. “İktisadi Alan”, insanların maddi dünyalarındaki hareket uzaylarını tanımlamaktadır. Bu davranışların her şeyden önce, insan iradesinin üzerindeki dışsal belirleyicilerin tahakkümünden kurtarılması sürecine değinilmekte ve özellikle Avrupa Aydınlanmasının bu bağlamdaki yarattığı gelişmelere denilmektedir. Aklın, akli olarak davranmasında iradeyi kendine almasının ve böylece bilimsel gelişmelerin yaşanmasının bir sonucu olarak teknik ilerlemelerin insanın değer sistemi üzerindeki sonuçlarına da değinilerek, bu etkilerin kişiden kişiye, toplumdaki topluma değıştiğine çünkü, hemen her toplumun kendisine ait ve din, siyaset, kültür, tarih gibi etkilerle çok farklı iktisadi alan anlayışlarının olduğu üzerinde durulmaktadır. Bununla birlikte, küreselleşmenin getirdiği şartlarla birlikte, iktisadi alanların geçişlere açılmış olmasına ve bu süreç içerisinde oluşan “bilgi” önemine vurgu yapılmaktadır ve bilgi'nin iktisadi alanları yeniden nasıl şekillendirdiği açıklanmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İktisadi Alan, Bilgi, İktisadi Düşüce, Ekonomik Sistem.

SPECULATIONS ABOUT THE (RE) STRUCTURING OF THE FIELD OF ECONOMICS IN THE HUMAN THOUGHT

ABSTRASCT

In this article, how the types of behaviours of the people are determined in economic life is examined. Above all, the process of freeing these behaviours from external determinators which create hegemony on human will, is taken into consideration. Especially, developments, in this respect, brought by European Enlightenment are examined. Also by mentioning, as a result of being taken the controll of will by reason and the scientific developments that creates, the consequences of technical improvements upon the value system of people, it is pointed out that these consequences vary depending on the personality and the society, since almost all societies have quite different understanding of “economic sphere” as a result of influences of their own religion, political thoughts, culture and history. Furthermore, it is mentioned that under the conditions brought by globalization, economic spheres are opened to transition. In this respect, the importance of the “information” created in this process are emphasized and thus how the information restructures economic spheres is attempted to be explained.

Key Words: Economic Sphere, Information, Economic Thought, Economic Model

---

* Yardımcı Doçent, Aksaray Üniversitesi, Şereflikoçhisar Uygulamalı Teknoloji ve İşletmecilik Yüksek Okulu, Bankacılık ve Finans Bölümü. bilalkargi@gmail.com.

GİRİŞ

Bu metinde Kant'ın *Ptarik Usun Eleştirisi*'nde (1999) belirttiği “kavramsız görü kör, görüsüz kavram boştur” temel önermesi dikkate alınmaya çalışılmıştır. Bu nedenle, bu metin içerisinde ele alınacak olan konular her şeyden önce “kavramlar” öne çıkarılarak ve kavramsal bir “sistem” içerisinde ele alınarak incelenilmeye çalışılmıştır. Bundandır ki, “beşeri sermaye” kavramına yönelik yapılacak “görü”ler için bir zemin oluşturulmaya çalışılmıştır. İnsan “istenci”nin köklerinden, “ihtiyaç” ve “bilgi”ye değin öz bir sistem arayışı gerekliliği her zaman olmuştur. Nitekim “pozitif bilim” olma “endişesini” çok fazla benimseyen iktisat biliminin, bir uygulamalı-sosyal-bilim olabildiği temel varsayımından hareketle, kavramlar genişletilmeye çalışılmıştır.

Bilimin genel karakteri olan “evrensellik” bugün en fazla pozitif bilim olarak tanımlanan fen bilimleri için ve onun incelediği “doğa” için kullanılmaktadır. “Doğa Kanunu”¹ dediğimiz zaman kastettiğimiz kural, davranış ve yaşayış biçimleri, jeolojik etkenlerle birlikte tam bir harmoni içerisinde, tam bir “kaotik düzen” içerisinde. “Kaos” ve “düzen” kelimelerinin aynı tümcede yer alması, hemen dikkat çekebilir. “Kaos”un belirttiği kuralsız-düzensizliğin yanında “düzen” gibi, belirginlik ve kurallılık ifadesinin bir araya gelmesi aslında, hem doğa ve hem de sosyal bilimler için kabul edilebilir bir geçerliliktir. Buna “tabiatın dengesi” de denilmektedir. Ancak, bu “denge” tam ve kesin olarak açıklanmadıkça bir “kaos”un varlığını iddia etmek yanlış olmaz. “Kaos”un sonsuz sayıdaki değişkenlerinden, ancak açıklayabildiklerimiz bilgi birikimimize dahil olur. İleride de değinileceği üzere, “başlangıç durumunda hassa bağlı” fiziksel ve sosyal sistemler “kaos”un sonsuz sayıdaki değişkenlerinden bir tanesinin dahi farklılık göstermesi hiç beklenmedik sonuçlar ortaya çıkarabilmektedir. İşte İktisat da, iktisada giriş dersi düzeyindeki en temel ve en kısa tarifi ile bir “denge bilimi”dir ve bu “denge” de “tam” olarak açıklanmadıkça “kaos” olduğu söylenebilir ve genel itibariyle diğer sosyal bilimler “insan ile insan” arasındaki münasebetleri açıklamaya çalışırken; iktisadın aradığı denge “insan ile madde” arasındaki dengedir ve bu denge de kaotik bir yapıya sahiptir.

¹ “Doğa” veya “tabiat” kanunlarının insan ve toplum hayatları üzerine etkilerine ilişkin, J. Lock’un kaynakçada belirtilen eseri okumaya değer bir eserdir. Locke’a göre; “her şeyin anası tabiatır” ve bu tüm insansal tabiatın sunduğu kanunların “sürekli” ve “evrensel” olduğunu savunur. Tüm insanların ve toplumların bu kanunlara uygun davranmadığını ve ancak bu kanunlara uygun hareket etmesi gereklidir. Ayrıca Montesquieu, kanunları; a)tabiat kanunları ve b)müşpet kanunlar olarak tasnif etmektedir.

Ayrıca, “insan-madde” arasındaki ilişki dışı kapalı bir ilişki sistemi olmadığından, arandığı “denge”de diğer insanların da “madde” ile olan ilişkileri ile de doğrudan bağlantılıdır. “İnsan-insan” ve “insan-toplum” ve hatta “toplum-toplum” ilişkilerinin de gündeme gelmesi kaçınılmaz olacaktır ki bu da, “iktisatçı”nın kaotik evreninin ne denli geniş ve girift olduğunu ortaya koyar.

İktisat’ın, insan-madde arasındaki harmoniyi inşasındaki gayreti, üretim faktörlerinin verimliliği ile marjinal ürünün maksimizasyonu temeline dayanır. Ancak girdi ile çıktı arasındaki oranı büyük ölçüde etkilemeye muktedir “bilgi”, ürün verimliliğinden de önce üretim faktörü verimliliğini sağlayabilmektedir. Çünkü, hemen tüm iktisatçıların, iktisadi büyüme ve verimliliğin bilgi, bilim ve dolayısıyla da teknolojik ilerlemeyle birlikte hareket ettiğine Freeman ve Soete (2003:363) ortak çalışmalarında da önemli bir vurgu yapmaktadır. Bu durum karşısında iktisat; insan-madde-bilgi üçlemesinden oluşan yeni bir problem kümesi üzerine yoğunlaşmaya başlamıştır. Bu metnin de ana vurgusu, işte bu problem kümesinin “insan bilincinin tarihsel” kökleri üzerine bina edilmesinin gerekliliğidir.

Pozitif bilimlere en yakın sosyal bilim karakterindeki iktisat, uygulamalı-sosyal-bilim olarak, yeni metodolojisinde bu üç değişkenin: A. Comte’un “sosyal fizik” dediği ve Einstein ile, yeni fizik döneminde fiziğin aldığı yeni karakterin de göz önüne alınmasıyla; “sosyal fizik evren”deki değişimleri de ele almak zorundadır. Bu “evren” farklılaşması, “Bilgi Toplumu” tanımlarına sığdırılmaya çalışılsa da, Sosyal tabakaların formatındaki değişmelerdeki muhtemel etkiler yeteri kadar ele alınmamıştır. Nitekim üretimi mümkün olması yanında, nihai tüketimi söz konusu olmadığı halde iken bile; mevcut bilgi stokunu daha da arttıran bu yeni ve ilginç üretim faktörünün, sosyal yapıya kazandırdıkları ele alınca, kompleks ve kaotik bir dünyanın “homoeconomicus”a yaklaştığı mı yoksa uzaklaştığı mı sorusunu iktisatçıların gündemine taşımıştır².

İşte, bu çalışmanın amacı gündemdeki probleme, iktisat-sosyoloji-felsefe nazarlarından bakmaktır. Daha açık bir ifade ile; “sinerjik” karakterli bilginin sosyal hayattaki, yine sinerjik

---

² İktisat içerisindeki matematiksel unsurlara yönelik oldukça yaygınlaşmaya başlayan bir tepki olarak “Post Otistik İktisat” akımı, başlı başına incelenmeye ve tartışılmaya değer bir akımdır. Ülkemizde bu konudaki en belirgin eser, Ardıç tarafından yapılan derlemedir ki, künyesi bu metnin “kaynakça” bölümünde sunulmuştur.

etkilerine dayanılarak, enformasyon düzeyinin yeni bir “sosyal tabakalaşma sistemini” beraberinde ne ölçüde getirdiğine yönelmektir. M. Weber’in “iktisadi alan” kavramının arka planındaki değişimin sonuçlarıyla, E. Durkheim’ın “mekanik ve organik dayanışma” biçimlerindeki etkiler ve nihayet, iktisadın “kapitalist” bugününe yönelik Kantçı eleştirelliği ve Hegelci idealizmi kullanılarak değerlendirmelerde bulunulmaya çalışılmaktadır. Böylelikle çalışmanın temel amacı, “bilgi ve enformasyon” katkısının, üretimde nihai çıktıya olan etkileri, bunun bölüşümdeki yarattığı dönüşüm ve sosyal yapıdaki sonuçlarını incelenmesi olarak belirginleşmektedir. İktisadın yalnızca a posteriori bilgiden ve ekonometrik-istatistik analizlerden değil, ve fakat daha karmaşık, öznel ve spekülasyon a priori bilgiden oluşan ve “insan-toplum” ve “insan-insan” boyutlarına bakan bir yöntem benimsenmektedir. Bu durum, normatif-pozitif iktisat ayrımını da gündeme yeniden getirebilecektir.

“Bilgi Toplumu”nun konsept açıklamalarının yanında, “bilgi”nin ve “toplum”un kendi konseptlerine eğilerek, “Bilgi Toplumu”nun, yalnızca “iki değişken” veya “bir sıfat tamlaması” olarak algılanması yolundan ayrılarak düşünsel, toplumsal ve iktisadi dünyalardaki yankılarının “iktisadi alan”ı yeniden nasıl şekillendirdiği ön plana çıkacaktır. Bu metnin yöntemi gereği, belirli sonuçlara ulaşma amacından da önce, ulaşılabilecek muhtemel sonuçlara ilişkin sorular geliştirmek ve/veya kimi spekülasyon önerme ve yargıları ortaya atmak gerekecektir. Nitekim, Megill’in (1998:381) Derrida’dan aktardığı, “hiçbir şey söylemeyi istememe riskine giriyorum” olarak ya da “hiçbir şey kastetmeme riskine giriyorum” olarak” da çevrilebilen yapı-bozumcu felsefesine bir atıf söz konusudur. Ancak unutulmamalıdır ki, herhangi bir felsefeye atıf yapmak veya onun yöntemini kullanmak onun benimsendiği anlamına gelmez. “Bilgi”ye ve onun yarattığı “Toplum”a yönelik, Eski Yunan’dan beri gelen “bilginin iddialarına kuşkuyla bakma” yaklaşımına göre düşünülebilecek alternatifler ve daha da doğrusu tartışmalar başlatabilmek bu metni amacına ulaştırır.

I. “İKTİSADİ ALAN” KAVRAMININ ÇERÇEVESİ

Öncelikle, “Alan” terimi; muğlak olabilmekle birlikte, belirginleştirilmesi mümkün olabilen sınırları olan bir düzlem anlamında kullanılmaktadır. Buna göre; “iktisadi alan” denildiğinde, insanların veya daha genel olarak da toplumların ekonomik faaliyetlerinin hareket

edebileceği “düşünsel düzlem” olarak tanımlanabilir. İnsanların ve/veya toplumların ekonomik davranışlarını belirleyen subjektif yargılar bütüne “iktisadi alan” adını vermek mümkündür. Elbette ki, bir alanın sınırlarını belirleyen unsurlar vardır. Bu unsurlar kişiden kişiye değişebileceği gibi, toplumdan topluma da farklılıklar göstermektedir³. Hatta bir toplumun içinde bile yani, sosyal sınıflar arasında bile, iktisadi davranışları –iktisadi alanı- belirleyen unsurlar farklıdır. Hayek’ten anlatan Yay’ın (2000:157) çalışmasında, bu alan için etkin rol oynayan “Dil, din, hukuk, para, piyasa, rekabet gibi kurumlar, insanlık tarihinin belirli bir döneminde amaçlanmaksızın, tesadüfen, kendiliğinden ortaya çıkmış kurumlar” olduğunu belirtmektedir. Ancak bu düşünceye bu metinde katılmanın, büyük bir ön-yargı olduğu görülecektir. Öyle ki, Hegel, “Efendi ve Köle Diyalektiği” içerisinde, (Kojeve, 2004:79-108) insan istencinin kendiliğinden doğmadığını ve tarihsel olmakla birlikte, bir diyalektik içerisinde belirlendiği sonucuna ulaşılır. Bu diyalektik süreçte ise, “efendi-köle” arasındaki “mücadele” bu kurumları, “mücadele”de öne geçmek için, insan istenci tarafından “kaçınılmaz olarak” ortaya çıktığını göstermektedir. Çünkü, Spinoza’dan beri gelen “mutlak” anlayışı içerisinde A. Weber’in (1991:231) de değindiği üzere, “Madde ve ruh Dekartçılıkta olduğu gibi birbirine zıt iki cevherden oluşmazlar: bunlar aynı bir cevheri düşünmenin iki ayrı şekli, bir tek ve aynı şeye verilen iki ayrı addır” düşüncesi daha temellidir. İşte bundan dolayıdır ki, “insan-madde” ve diğer ilişkiler tamamen insansaldır ve tesadüfen gerçekleşmemiş, bir “bilinç” içerisinde “gelişmiştir”.

M. Weber’in *Sosyoloji Yazıları*’nın (2000:421), “ekonomik alan” başlığı altındaki açıklamalarında, insanların iktisadi davranışlarındaki, “din” ile ilişkili karakteristik etkileşimleri

³ İktisadi Alanı belirleyen Proletarya, onu genişleten Burjuvadır³. Bu tez itibariyle burjuva iktisadi alanın devrimcisi ve proletarya muhafazakarıdır. Kültür köylerde korunur ve devamlılık sağlarken, şehirler kültürü sürekli olarak yeniler ve belki de dejenere eder. Nitekim şehir hayatları, farklı kültürlerin bir araya gelmesine açık iken köy, bu konuda oldukça kısıtlıdır. Nitekim köy ve kabile toplulukları “son derece kapalı toplumlardır. Bu toplumlar yabancıların yeteneklerine gerek duymadıkça, örneğin kayıplara yol açan bir savaştan ya da ölümcül bir salgından toplumun nüfusunu attırmak durumunda kalmadıkça, ya da evlilik gibi bir durum olmadıkça dışarıdan gelecek olanlara büyük ölçüde kapalıdır. Üstelik bu toplumların kapalılıkları yalnızca yabancılar için değil, kültürel ve teknolojik yenilikler için de geçerlidir” (Bookchin, 1999:84). Bunun yanında, içgöçün çoğunlukla yaşanması yani, köylerden şehirlere yerleşmelerin yaşandığı bir topluda, şehirde çok karmaşık bir kültürel yapı oluşacaktır. Köyden şehre gelen her birey, farklı köy inançlarını şehirlere taşıyacaktır. Bu taşımalar ise ya ortak bir kültür ortaya çıkarabilecek ya da tamamen kaotik bir kültürün doğmasına neden olacaktır ki, bu da iktisadi alanın belirlenimini de kaotik bir yapıya sürükleyecektir.

---

ele almaktadır. Bu incelemeye geçmeden hemen önce, şunu belirtmek gerekir ki, terminolojik olarak “ekonomi” kavramı ile “iktisat” kavramı arasındaki filolojik farklılık/aynılık bir tarafa; bir (belki de Bergsoncu) sezgi-kabul ile, iki kavram arasındaki farklılığı ortaya koymak gerekmektedir. Yılmaz’ın (2002:89) çalışmasında da küçük bir dipnotta da gösterilen bu ayırımı tamamen katılmakla birlikte küçük bir ilave de yapmak yerinde olacaktır. Yılmaz’ın, (2002:89) “bilimi ifade etmek için iktisat, gerçek iktisadi ilişkiler dünyasını ifade için ekonomi” kavramının kullanılması görüşüne ilaveten, Hegelci felsefe sisteminin bir kazanımı olarak, ekonomik hayattaki “tercihler”in nasıl şekillendiği ile ilgilenip ilgilenmeme ile ilgili Singer’in (2003:43-45) çalışmasındaki ayırımdan da yola çıkarak yapılan “liberal iktisatçılar-radikal iktisatçılar” ayırımı da benimsemek gerekmektedir. Buna göre, herhangi bir iktisadi fenomenin kökenlerine ilişkin de düşünen iktisatçılar için “Radikal” ve fakat, bu tercihlerin nasıl oluştuğu üzerine düşünmekten ziyade, tercihin, ekonomik hayattaki işleyişi ile ilgilenen iktisatçılara da “liberal” iktisatçılar benzetmesi yapılabilmektedir. Bu durum ilk bakışta, pozitif-normatif ayırımına benzetilebilir ancak, çok ince olmakla birlikte gerçekten de önemli ve ciddi bir ayırt edici çizgi ile ayrılmaktadır. Buna göre; eğer bir iktisatçı; tercihlerin nasıl ortaya çıktığına ilişkin düşünsel temeller arıyor ise, “Radikal”; aramıyor ise “Liberal” iktisatçı durumundadır. Daha da açmak gerektiğinde, birincisi “iktisatçı”, ikincisi “ekonomist”tir. Ancak, bir ekonomist “normatif ekonomist” olabileceği gibi “pozitivist ekonomist” de olabilmektedir ve olmalıdır. Oysa bunun tersine, “Radikal iktisatçı” öncelikle “normatif iktisatçı” olmasının yanında, “pozitif” analizlerle (ekonometrik-istatistik) ilgilenbilmesinin yanında, ilgilenme zorunluluğu yoktur. O’nun analiz laboratuvarı zihni ve analiz metodu düşünseldir. Bu nedendir ki, kimi iktisatçılar ekonometriden oldukça uzak durmakta ısrar ederler. Ardiç’in editörlüğündeki (2004) “*Post Otistik İktisat*”ta başlıklı eser, bu çekişmelerin tam da merkezine yönelik eleştiriler içermektedir. Çünkü, ekonometrik bir analizin ön koşulu, örneklemin ve hatta ana kütlenin tamamının “homoeconomicus” olduğudur. Yani tercihlerinin belirlenmesinin olmazsa-olmaz ön-koşulu, salt “bireysel”dir ve salt “faydacı”dır. Oysa, Radikal bir iktisatçının bunu kabullenmesi neredeyse imkansızdır çünkü, insan, tercihlerini yaparken, her zaman için salt-bireysel olmaz/olmayabilir ki, zaten “iktisadi alan”ı da ele alabilmek için, bu düşünsel temelleri incelemek gerekir. Çünkü “iktisadi alan” sayısal verilerle desteklenebilir ancak,

ölçülemez/belirlenemez. “İktisadi alan” içerisinde “Tercih” denildiğinde, ilk anlamda (dar anlamda) “tüketici tercihleri” anlaşılabilir ve faydalar arasındaki bir tercih anlaşılabilir; yatırım, tasarruf, iş tercihi gibi tüm iktisadi konulardaki herhangi bir açıdan verilen tüm kararlar birer tercihtir ve bu geniş anlamda bir tercih tanımıdır. (Örneğin, bir işsiz; iş araması, aramaması, işsizlik sigortası ile yetinmesi, ücrette anlaşamaması, çalışma şartlarını beğenmemesi, işyeri veya işverenler arasında seçim yapması, kayıtlı veya kayıtdışı çalışmaya razı olması gibi çoğaltılabilecek tüm kararları birer tercihtir. Bu gibi genişletmeler diğer iktisadi davranışların tümüne göre uygulanabilir ve çoğaltılabilir.) Bundan dolayı öncelikle “insan” fenomeninin anlaşılması gerekir. Bu ise, ideal bir insan figürünün yaratılması sürecinin ilk adımıdır ki; Radikal İktisatçıyı, “insan özünü” anlamaya yönelen bu sürecin sonu, O’nu, idealist bir felsefeye götürür. Liberal İktisatçının “homoeconomicus”da karar kılmış olması ise O’nu, materyalist bir felsefeye götürür. Elbeteki burada bahsedilen idealist-materyalist ayrımının yalnızca, ele alınan iktisadi/ekonomik konulara ilişkin tutumları belirlemeye çalışılmıştır. Diğer türlü, bu iki felsefi düşünceye burada yapılan benzetimlere eleştiriler gelebileceği gibi, bu eleştirilerde haklılık payı olacaktır ancak, burada bu tartışmaya girmek, konunun amacından tamamen şaşmak olacaktır.

Bu hararetli tartışmalardan öz olarak şu sonuç ve soru çıkarılabilir ki, zaten bu çalışmanın da özü budur: “Eğer, “Liberal” bir “ekonomist” olarak düşünersek ve “insan” gerçekten de “homoeconomicus” ise, bu durumda tüm ekonomik davranışları ve tercihleri mutlak “bencil” olacaktır ki, bu durumda, bireylerin bu davranış ve tercihlerini belirleyen yegane “güdü”, “daha fazla kâr, fayda ve tasarruf” olacaktır. Diğer taraftan, eğer, “Radikal” bir “iktisatçı” olarak düşünülecek olursa, “insan”, “homoeconomicus” değil, öncelikle yargı gücüne sahip “insan”dır. Bu nedenle, toplumla ve diğer dış dünya ile olan ilişkilerinde “salt kâr, fayda ve tasarrufçu” olmaz/olmayabilir/olamayabilir. İşte tam da bu noktada; eğer insanlar, davranışlarında salt-bireysel-çıkarıcı olmayıp da, yani tam bir “homoeconomicus” olmayıp da, tüm iktisadi tercihlerini bir “insan” olarak ve insanı, “insan” yapan oldukça kompleks içkin ve aşkın bir düşünce dünyası (iktisadi alan) içinde karar verdiğine göre; acaba, bu içkin ve aşkın etkiler nelerdir? sorusu sorulabilir. İşte bu sorunun cevabında, “insan” davranışlarının iktisadi hayattaki belirleyici unsurlarının bütününe ve bu “bütünün”, bireyin hangi iktisadi konularda

---

nasıl davranabileceğini öncelleyen sınırlar belirleniyorsa, bu sınırların oluşturduğu alanı, “iktisadi alan” olarak tanımlamak mümkündür. Bu “alan”ın sınırları, psikolojik, sosyal, siyasal, kültürel, dini gibi birçok enstrüman tarafından belirlenir.

M. Weber’e dönecek olursa; Weber, bu “alan”ın en önemli belirlenim enstrümanı olarak, “din” mefhumunu öne çıkarmaktadır. Nitekim O, bütün bir Kapitalizmin oluşumunu da, Protestan Mezhebinin çalışma disiplinine bağlamaktadır. M. Weber’e benzer biçimde W. Sombart (2000) ise, kapitalizmin kökenini, feodal hayat içerisindeki soylu kesimin lüks tüketim alışkanlık ve isteklerinin ve bunun için de değer biriktirmesinin bir sonucu olarak ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Bu iki örnek de, insanın, kapitalizmin gelişmesi sürecindeki değer biriktirme eğiliminin belirlenebilmesini hedef alan ve bu sürecin hangi kıstaslar tarafından (din veya sınıfsallık) belirlendiğini açıklamaya çalışmaktadır. Sombart’ın, feodal yapıdaki “soylu sınıf”ı temel alması karşısında, yine bütün kapitalizmi ve hatta insanlık tarihini “sınıf mücadelesi” orijininin yola çıkarak açıklayan Marks ve Engels (1976:22) “şimdiye kadarki bütün toplumların tarihi, sınıf savaşmaları tarihidir” diyerek, bunu açıkça dile getirmektedir. Yani onlar için de iktisadi alanı belirleyen bu sınıf çatışmalarıdır.

Kısacası, iktisadi hayattaki tüm davranış, tercih ve kararlar belirli bir inanç, kabulleniş ve istekler bütününe oluşturduğu bir alan içerisinde hareket halindedir. Herhangi bir toplumun, kapitalizmi benimseyip, benimseyememesi veya benimsememesi, bu alanın tanıdığı hareket kabiliyeti ile doğrudan bağlantılıdır. Bu hareketin biçimi, ikili bir tartışma da doğurmuştur. Bunlardan ilkinde, idealist Hegel’e göre, insan bilinci maddi hayatı belirlerken, materyalist Marks bunun tam tersini savunur (Marks ve Engels, 1976) ve aksine dış dünyanın, bilinci belirlediğini öne sürer ve çok bilinen alt-yapı-üst-yapı modelini ortaya koyar. İktisadi Alan, ideoloji-politik bir olgudur. Marks’a göre ekonomi, yoğunlaşmış politikadır. Bu itibarla iktisat-politika ilişkisi gündeme gelir. Bu ikileme burada yer vermemekle birlikte, esas olarak Marksist alt yapı-üst yapı ikilemesine bir açıklık getirmek gerekecektir. Ve belirtmek gerekir ki, iktisat-politika ikili ilişkisi radikal iktisadın veya daha geniş anlamıyla “siyasal iktisadın” gündemini oluşturur.

II. ALT-YAPI-ÜST-YAPI MODELİ

Her şeyden önce şunu belirtmek gerekir ki, Marks, “*Feuerbach Üzerine Tezler*”inde (1976:12) açıkça belirtmektedir ki, “Filozoflar dünyayı yalnızca çeşitli biçimlerde yorumlamışlardır; oysa sorun onu değiştirmektir” önermesini ileri sürer. Bu *Tez*’i O’nun siyasi *Devrimci* karakterine temel olarak gösterilmesine rağmen, burada, bu tezin aslında, “dünyayı değiştirme” fiilinin iktisadi karakterine bir atıf yapmak gerekmektedir. Bu *Tez* çerçevesinde, dünyanın iktisaden *düzensizliğini* keşfedip, bu düzensizliği ortadan kaldıracak bir “insan” karakteri oluşturmak ve tüm davranışları ve istekleri önceden belirlenebilir bir model “insan” ve model “toplum” tasarlamak düşüncesi olduğunu aramak kaçınılmazdır. Bu “model”e şiddetle karşı çıkan Popper, (1994) ütopyacı düşüncelerin insanlara mutluluk değil felaket getirdiğini ileri sürmektedir. Ancak Popper’ın, özellikle Hegel’e yönelik tüm bu eleştirileri, Singer tarafından bir anda havada bırakılır ve Singer (2003:62-64), Popper’ın eleştirilerinin aslında çok önemli tercüme, okuma ve özellikle Hegel’in metodolojisinin tam da anlaşılmadığına ilişkin örnekler vererek Popper’ın tutarsızlığını ileri sürmektedir. Esas konuya dönecek olursak; Marks’a göre, eğer, “insan”ın ve “toplum”un davranışları mekanik bir sistem içerisinde açıklanabilirse, tüm tarih de açıklanabilecektir (1975:611-667). Yukarıda da değinildiği üzere, K. Marks, öncelikle bu mekanik sistemi “Sınıf Savaşları” ile ve bu savaşları sürdüren sınıfların kökenlerini de “bilinç”in belirlediğini vurgulayarak Hegel’den ayrıldığı, “alt-yapı-üst-yapı” modeli ile açıklamaktadır. Bu formülasyona göre, temel olarak, “iktisadi alanın sonuçta diğer alanların belirleyicisi olduğu” (Wood, 2003:35) ve diyalektik olarak, iktisadi alanın da alt-yapı olması asabiyle diğer tüm alanları yani üst-yapı alanlarını belirleyecektir. Yani insan bilincinden, toplumun dini, kültürel ve diğer sosyal yapı unsurlarının tamamı, iktisadi alan tarafından tayin edilmektedir. Bu “tayin” mekanizması ise, Wood’a göre Marksizm’de; “alt yapı ile üst yapı karşı karşıya gelmez; bir yanda “nesnel” iktisadi yapı ile öte yanda toplumsal, hukuki ve siyasi biçimlerin yer aldığı “bölgesel” ayrımlar yapılmaz; toplumsal ilişki ve biçimleri yapısal sürekliliğini vurgular” ve böylece de model, tüm insanlık için evrenselleştirilebilir. Zaten “insan”ın “evrenselleştirilmesi” (mekanikleştirilebilmesi yani davranışlarının belirlenebilir bir formda açıklanabilmesi) düşüncesi, temelde materyalizmin bir ürünüdür. Althusser (2005:49) de bunu teyit eder ve “bir üretim tarzındaki Üretici Güçlerin

karmaşık ve kurallı bir oyunun *birliğinden* oluştuğunu” ifade etmektedir. Diğer taraftan zaten Marks; üretici güçlerin, üretim araçları ile emek-gücü’nün toplamından oluştuğunu belirtir ve burada “edilgen” olan üretim araçlarını, üretim sürecindeki, üretici güçler içerisindeki “etken” emek gücünün varlığı gözden kaçırılmaz. Yani, her ne kadar, üretici güçlerin bir “kalemi” olan “etken insan” formülasyonda, doğrudan “üretici güçlerin” bir parçası olarak görülmesi de ve üretici güçlerin temel belirleyicisi “insan” değil, üretim araçlarıdır çünkü; “her insan kuşağının önünde mevcut çalışma araçları vardır. Bunları geliştirip geliştirmemek onun elindedir. Bu gelişmelerin (ya da yeniliklerin) sınırları söz konusu kuşağın kendisi yaratmamış olsa da miras aldığı mevcut araçların durumuna bağlıdır” diyerek ilave eder Althusser (2005:47). Bu aslında önemli bir başlangıç noktasıdır. Çünkü, insanların, üstyapısal unsurlarını belirleyen altyapısal iktisadi unsurların –yani iktisadi alanın- da bir belirleyicisi vardır. Bu “belirleyici” ise, “teknik üretim araçları birikimidir”. Buradaki “Teknik Birikim”i açmak gerektiğinde ise karşımıza, “bilimsel birikim”, “düşünsel-fikri birikim” ve “teknik-araçsal birikim” olarak bir üçleme çıkar.

III. BİLİM-DÜŞÜNCE-TEKNİK ÜÇLEMESİ VE İHTİYAÇLARIN DOĞASI

Öncelikle; “bilim” ile pozitif bilimleri, “düşünce” ile felsefeyi ve “teknik” olarak ise, üretim araçlarına dönüştürülmüş düşünsel ve bilimsel birikimi kastediyorum. “Üretim” teriminin temeli, “ihtiyaç” olgusuna dayanır. İhtiyaç olmasaydı, üretimin olması da düşünülemezdi. Daha da öze inilecek olursa eğer; peki “ihtiyaç” nasıl doğar? Öncelikle “ihtiyaç” teriminin, yalnızca iktisadi pencereden görüldüğü kadarıyla betimleyeceğini belirtmek gerekir. Çünkü ihtiyaç, iki farklı biçimdedir ve bunlar: “tinsel ihtiyaç” ve “nesnel ihtiyaç” olarak belirir. Günümüz kapitalist dünyada bu ihtiyaçlar karşılıklı etkileşim içerisine hapsolmuş olduğunu ve bir tüketim, rekabet ve hırsın olduğu ve dolayısıyla ihtiyacın “ihtirasa” dönüştüğü ileri sürülebilir. Bu durumda, baştaki soruya tekrar dönecek ve formüle edecek olursak; nesnel ihtiyaçları belirleyen nedir? Ki, bu da, “iktisadi alan”ın en küçük yapı-taşının belirlenmesidir.

Sonsuz ürün miktarının ve çeşitliliğinin olduğu bir evren varsayalım. Bu evrende insanların ihtiyaç duydukları ve duyabilecekleri tüm mal ve hizmetlerin bir anda ve sınırsızca var olduğunu; evrendeki tüm insanların, istediği mal ve hizmeti hemen elde edebileceğini; ve yeni bir mal veya hizmet edinme ihtiyacının olmadığını/kalmadığını; üretimin durduğunu,

çünkü ihtiyaçların tamamen üretildiğini, üretim fiilinin ortadan kalktığını varsayalım. Bu evrende herhangi bir insanın en iyisinden bir otomobili, ve bu otomobil ile yolculuk yapmasına son derece elverişli sonsuz uzunlukta her yere ulaşan otoyollar olduğu somut örneği üzerinden düşünersek, bu fert için otomobil bir ihtiyaç olmaktan çıkmıştır. Çünkü ceteris paribus olabilecek en iyi ürünü elde etmiştir. -Bu arada, bir keşişin hiçbir zaman bir otomobile ihtiyaç duymadığını dışa-vurması ise, psikolojik ve daha da ötesinde “tinsel” bir ihtiyacın dışavurumu biçimidir-. Otomobil bu fert için, elindeki otomobili herhangi bir güç tarafından elinden alınca veya herhangi bir biçimde bu otomobilden yoksun kalıncaya kadar ihtiyaç değildir. Ancak kişni elinden otomobili alınca, onun ulaşımını sağlamak için otomobile ihtiyacı “doğmuş” olur. Bu durumda temel formülasyon şu şekilde belirir: Bu evren düşüncesi içerisinde bir mal veya hizmetin “varlığı” değil, “yokluğu” ihtiyacı doğurmaktadır. Yani ihtiyacın kaynağı “yokluktur”. Bu durumda, ilk bakışta ihtiyaç, yokluğu-yok eden (yokluğu ortadan kaldıran) metanın elde edilmesine yönelik bir istenç biçimidir. Bu “istenç “biçim”i bir “farkında-olma”nın dışavurumudur. Bu, istencin dışavurumsal “eyleme” geçirmesi ise, “üretimin doğması”dır. Yani insan, öncelikle, “bildiği”, bilincinde olduğu ve “yokluğu” durumunda, yokluğunu hissettiği bir metaa olan istencini dışa-vurur ve bu dışa-vurmanın eyleme dönüşmesi ise, “üretim”dir. Bilinmeyen, bilincinde-olunmayan bir şey ihtiyaç değildir, istenemez. Dolayısıyla “eylem”, yani üretim, doğanın standart boşluk kabul-etmezliğine yönelik “bilinçli” bir “tepki”dir⁴. Diğer taraftan üretim, ihtiyaç olarak tanımlanmış bir boşluğu doldurmaya yönelik bir eylemdir.

Bu “tepki”, iktisadi hayat içerisindeki ihtiyaçları karşılamak için insan ile maddeyi bir noktada buluşturur ve insanın, maddeyi yok-etmesi/yıpratması/eksiltmesi/biçimlendirmesi ile ihtiyaçlarını karşılama arasında bir “bağ” kurulur. Bu “bağ” yapılan “çalışma” faaliyeti biçimini alır. “Çalışma” fiziksel ve zihni olabileceği gibi, her ikisini birden içerecek biçimde de olabilir. Ancak her nasıl olursa olsun, yalnızca salt-ihtiyaçları-karşılamak için “çalışma” olmayabilir: “çalışma”, ihtiyaçları karşılamak için, ürün üretme olarak gerçekleştirileceği gibi, servet biriktirmek ve kişisel haz için de yapılır. Servet biriktirmek için üretim yapılması, Kapitalizmin

⁴ Doğanın işleyiş biçimi olan fotosentez işleminin keşfinin, ormanlara ihtiyaç duyulduğunun, çünkü, insan yaşamı için ormanların gerekli olduğunun bilincinin doğması, ormanların korunması, yeni ormanların oluşturulması “tepki”si ile karşılaşır.

gelişimi sürecini açıklayan hemen her teoride vardır⁵. Örneğin Braudel'in (2000), bu birikim sürecini tarihsel detayları ile aktarmaktadır. Kapitalist servet biriktirme sürecinde aynı zamanda, servet sahipleri, bugün "tüketim kültürü" olarak adlandırılan eğilimin bir biçimi olarak kabul edilecek "gösteriş tüketimi"nin de tarih içerisindeki yerinden dolayı, sanat, edebiyat, mimari, felsefe gibi alanlarda da üretim yapılmasını gerektirmiştir. Nitekim, Aristoteles'in Büyük İskender'in hocalığını yapmış olması; saray eşrafının resim ve müzik yapıtlarına ilgisi; "Güçlü" devletlerin yaptırdıkları görkemli saraylar veya yapılar, bir ölçüye kadar bu tüketim biçiminin bir sonucudur. Eğer insan aklı, bazı itici unsurlardan dolayı⁶ yeni üretim teknikleri geliştirme ihtiyacı hissetmeseydi, salt emeğe dayalı üretim form olarak hiç değişmemiş olacağı ve hiç artmayarak sabit bir düzeyde kalacağı öne sürülebilir. Bu nedenle, üretimin temelinde insan aklı ve buna bağlı olarak, sosyal, iktisadi, kültürel ve dini itici unsurlardan dolayı, üretimin arttırılmasına gerek duyulmuştur. Bu akli sürecin üretimi arttırmaya başlaması, Sanayi Devrimiyle doruk noktasına ulaştı ve nihayet, üretimde kullanılan enerji için insan emeği/gücü yerine farklı enerjiler kullanılmaya başlanmış ve "seri üretim" doğmuştur. Bu dönüm noktasından önceki emeğe dayalı üretimin "ürünü" ile, Devrim sonrası emeğin ürünü üzerindeki etkileri farklı olmuştur. "Ürün"ün parça ürün olarak ürettiği dönemde, üretici emek, kendiliğinden bir akılcılık ile, ürüne bir "ruh" verebilirken, seri üretimde, ürünle üretici emek arasında bir yabancılaşma doğmaya başlamıştır. Comte, sanayi üretim biçiminin getirdiği işbölümünün toplumsal sonuçları hakkında oldukça "karamsar"dır. "Bunun için toplu iğne örneğini vermektaydı: Bu zahmetli ve rutin işle uğraşan işçiler, kendi yeteneklerini tam olarak geliştiremiyorlardı, bunun sonucunda da, "insanlığın durumunun genel yönü hakkında muazzam bir kayıtsızlık" ortaya çıkıyordu" (Swingewood, 1998:69-70). Weisskopf bu durumu aklın öneminin azalması ve maneviyatın bastırılması olarak ele alıyor ve yabancılaşmayı, "bilim, teknoloji, sanayi ve piyasa düzeni, yaşam düzenindeki o çok sözü edilen yükseliş, kentleşme

⁵ Burada şunu da ilave etmek gerekir ki, Sombart (2005), kapitalizmin dinsel bir kimlik altında gelişimini açıklarken de, Yahudi dini ile kapitalizmin aynı fikirlerle yönlendirildiğini de çözümler. Hatta, servet biriktirme adına Yahudi dinin tefeciliğe izin verdiğini de belirtir ve bu yoldan yapılan servet birikimleri ile tarih boyunca ne gibi etkili siyasal ve iktisadi etkiler gösterdiklerini ortaya koymaktadır.

⁶ Servet biriktirmek isteyen kapitalistlerin talepleri, coğrafi şartlar, nüfus artışları, tüketici tercihlerindeki değişimler, rakip ulusları geride bırakma istenci, rakip firmaları geride bırakma istenci, dinsel veya kültürel çalışma bilinci en basit örnekler olarak sıralanabilir.

---

vesaire genellikle daha iyi bir yaşama doğru olarak olan ilerlemeler olarak algılanırdı. Oysa son birkaç on yıl süresince gelişme denilen olgu birçok zararlı etkisini de sergiledi ve bugün dikkat artık eskisinden çok daha yoğun olarak düzenin yetersizliklerine” (Weisskopf, 1996:33) yöneldiğini belirtiyor. Burada, Sanayi Devrimi ve öncesinde Aydınlanma Döneminin bir sonucu olarak karşımıza çıkan, “modernleşme” kavramına örtülü ama çok ciddi bir eleştirisi geliştirilmektedir. Kaldı ki, W. Weisskopf’tan çok daha önce, Gorz, “çalışma”yı tamamen modernleşmenin bir icadı olarak kabul ediyor ve “çalışmayı tanıma, uygulama, bireysel ve toplumsal hayatın ortasına yerleştirme tarzımız, sanayileşmeyle birlikte icat edilmiş, ardından genelleştirilmiştir. Çağdaş anlamıyla “çalışma”, ne herkesin yaşamını sürdürmesi ve üretmesi için kaçınılmaz olan, günden güne tekrarlanmak zorunda olan, hedefi ve yararlanıcısı kendisi veya etrafındakiler olan bir görevi gerçekleştirmek için harcadığı çabayı hesaba katmadan, sadece kendi gözümüzde önemi olan ve bizim yerimize kimsenin yapamayacağı bir hedefe kendi başımıza yaptığımız işle karıştırılmalıdır” diyordu (Gorz, 1989:25). Yukarıda da bahsedildiği gibi, bir “istenç” ve bir “tepki” olarak ortaya çıkan üretim, bu noktadan -Gorz gibi, yalnızca modernliğin bir icadı olduğu görüşüne katılmamakla birlikte, modernleşme sonrasında biçim değiştirdiğine vurgu yaparak- itibaren modernliğin gelişimi sürecindeki Durkheim’in “mekanik-organik dayanışma” modeline geçiş yapmak gerekmektedir. Giddens’in da bahsettiği üzere “mekanik dayanışma birey ile toplum arasındaki ahlaki bir bağa karşılık gelirken, organik dayanışma salt ekonomik bir ilişkiye karşılık” (2000:128) gelmektedir. Buna göre, “üretim” içerisindeki “çalışma”, toplumsal yapının üretimdeki artışlarla birlikte doğan “işbölümü” sürecinde bir organik dayanışma getirirken ve belki de güçlendirirken, mekanik dayanışmayı git gide zayıflatarak yabancılaşmayı -hem birey-toplum arasında ve hem de birey-ürün arasında- hızlandırmıştır. O halde başa dönecek olursak, insanı “insan” yapan değer “nesnel ihtiyaçlar” değil de “tinsel ihtiyaçlar” olduğunu hatırlayınca, bu yabancılaşmanın yarattığı “mekanik dayanışma” zafiyetinin temel nedeni olarak, insan-insan, insan-toplum ve insan-ürün arasına giren bir “teknik”den bahsetmek yanlış olmayacaktır. Çünkü “teknik”, yeni ihtiyaçlar yaratma mekanizması içinde olduğu kadar da yeni istihdam alanlarının yaratılması sürecinde de etkin olarak yer alır. (Freeman, 2003:449)

“Teknik” terimini: soyut düşüncenin insan bilincinde doğmasının ve bu düşüncenin, a priori ve a posteriori olarak “bilgi”ye dönüşmesinin sonrasında, “sinerjik” bir “yığılım” sonrasında “bilim” haline gelmesinin somut çıktısı durumundaki “malzemeler” anlamına gelecek biçimde kullanıyorum. Yani bahsi edilen üçlemenin son terimi durumundadır. Gerek Marks’a gerekse de Durkheim’a göre, kendi varlığını, toplumsal varlığa borçlu olan “insan”, yine toplumsal bir varlık olmasının, yukarıda temel olarak sayılan gerekçelerden dolayı, ihtiyaçlarını da toplumsal hayat içerisinde şekillendirerek geliştirmesi, “teknik”in geliştirilmesini de bir “ihtiyaç” haline getirmiştir. Çünkü, Sanayi Devrimi ile başlayan seri üretim biçimi, makineleşmenin yani “teknik”in itici gücü olmuştur. Ancak “teknik” her zaman için salt bir kapitalist ihtiyaç olmamış, Habermas’a göre bir “ideoloji” haline gelmiştir. Aslına bakılırsa buna benzer bir şekilde Schopenhauer, Habermas’tan çok daha önce, bir düşüncenin herhangi bir dünyevi amacın-unsurun etkisi altına girebileceğini, Hegel için iddia etmiştir. Habermas’a göre, “üretici güçlerin bilimsel-teknik ilerlemeyle kurumsallaştırılmış olan artışı, bütün tarihsel orantıları altüst eder (...) Üretim ilişkilerinin açınmış üretici güçlerin potansiyeli ile ölçülebilecekleri düşüncesi, mevcut üretim ilişkilerinin kendilerini rasyonelleştirilmiş bir toplumun *teknik olarak zorunlu* örgütlenme biçimi olarak sunmalarıyla kesintiye uğramış” olduğunu öne sürerek (Habermas, 1997:41-42), işbölümüne göre oluşan dayanışmanın, bilimsel-teknik ilerlemeyi Marks’ın formülasyonundaki üretici güçlerden biri olmayan ama emek sahibi “insan” unsurunu, üretici güçlerin bilimsel-teknik ilerlemesinin kurumsallaştırıcısı olarak ve toplumun da rasyonelleştirilmesindeki zorunluluğu sağlayıcı unsur olarak ele alınmaktadır.

Diğer taraftan, -çok daha açık bir ayırım- Snow da, Durkheim’ın yaptığı “organik ve mekanik dayanışma” biçimlerinin, entelektüel kesimler arasında da bir ayrılık yarattığını ve “teknik”in kökenine yerleştirdiğimiz a priori bilgi ile a posteriori bilginin ayrışmasının, toplumsal önderler üzerinde de etkili olduğunu öne çıkarmaktadır. Nitekim O, “nesne”ye hitabeden “bilim adamları” ile, “tin”e hitabeden “sanat adamları” arasında “iki kültür” olarak adlandırdığı bir farklılık görüyor ve “bu gurupların içinde buldukları düşünsel, ahlaki ve psikolojik iklim arasındaki ortak noktalar[ın]” (Snow, 2001:91) azlığını öne sürmektedir. Bu toplum önderlerinin, tarihsel süreç içerisinde yaratmaya çalıştıkları toplumsal biçimler veya

görmek istedikleri veya tasarladıkları toplumsal biçimler bugün artık, toplumsal yapılar arasındaki yine “teknik”in getirdiği “iletişim araçları” vasıtasıyla toplumsal geçirgenlikleri arttırmış ve bir “evrensel kültür” oluştuğunun iddia edilmesine de yol açmıştır. Küresel ölçekte düşünüldüğünde, Toplumsal “yapılar” arasındaki “etkileşim”in yoğunluk derecesinin artması, herhangi bir toplumdaki fertlerin, başka toplumlarda var olan herhangi bir ürüne ihtiyacını (!) doğurur hale gelmiştir. Eğer toplumsal yapılar arasındaki etkileşim “sıfır” olsaydı, bu durumda, örneğin, barut hiçbir zaman bir Batı toplumunun ihtiyacı olmazdı veya Fransız Devrimi hiçbir zaman, (Fransız Devriminin bir sonucu olarak tanımlanan biçimi ile) bir Doğu toplumunda kabullenilmezdi. İşte buradadır ki, bu üçlemenin toplumsal yapılar arasındaki “hareketi”, toplumsal etkileşimlerin kaynağı olmuştur. Toplumlar arasındaki savaşlar, “düşmanın silahı” ile silahlanmayı gerektirmiş ve bir toplumun elindeki savaş aletleri veya ekonomik kaynaklar, diğer toplumlar için de “ihtiyaç” haline gelmiştir.

İşte bu “etkileşim” mekanizması bu üçleme ile gerçekleşir. Öncelikle, “ihtiyacın” doğması “düşünsel-fikri” bir konudur ve ilk ve ön koşuldur. Çünkü a posteriori olarak, başka insanların veya toplumların elinde olanın bilincine/bilgisine varmak ve onu istemek, başkasının elinde olan ve istenilen şeyin kendisinde de olmasının gerekliliğini anlamak akıl aracılığı ile “takdir edilir” ve ancak gözlemlerle –karşısındakini görerek ve gözlemleyerek- bir “şey”in ihtiyaç olduğu anlaşılır. Bu “takdir etme” ile başka insan ve/veya başka toplumun elinde olan o “şey”in kendisinde de olması durumunda; başka insan ve/veya toplumun elinde olan “şey”i “kullanma” ile elde ettiği “fayda”nın, “gözlemlenerek” keşfedilmesidir. Bu a priori ve henüz denemeksizin yalnızca başkasını “gözlem”leyerek keşfetme ve kendisinde de aynı “şey”in, istemenin akıl ile ulaşılan bir “düşünmenin” sonucu olduğundandır ki, bu üçlemenin ilk ve öncelikli aşaması, “düşünsel-fikri”dir. Daha fazlasına gerek bırakmadan şu söylenebilir ki, başka kişi veya toplumun elinde olanı “isteme” ve ele geçirmek için “eyleme geçme”, akli bir neden-sonuç ilişkisidir.

Aklî bir süreçle, başkasının elinde olanı alma/edinme, ancak ona “üstün gelme” ile mümkündür. Bu üstün gelme ise, öncelikle, başkasında olanı ele geçirmek için kendi elindekini, elinde-olanı-alınmak-isteneninkinden daha üstün hale getirilmesi ile mümkündür. Yani, bir kişi veya toplumda olan ve bizde olmayan ve bizim “ele geçirmeye/edinmeye” değer bulduğumuz

şey, büyük olasılıkla bizden daha kudretli bir kişi veya toplumun elindedir. Bu nedenle o “şey”i alabilmek için, o kişi veya topluma karşı üstesinden gelinebilir bir “mücadele” süreci gerektirir. Bu “mücadele için ise, kendi elimizdeki “mevcut”un, en azından karşımızdaki birey veya toplumun elinde olanla mukayese edilebilir düzeye çıkarılması gerekir. Bu da aklî bir süreçtir. ama bir önceki “akli sürece” göre, daha aşkındır. İşte bu “aşkın akli süreç” iki biçimde eyleme dönüşür. Ya, karşımızdakinin elindekini transfer ederek veya karşımızdakinin elindekini alternatif olabilecek kendi “şey”imizi geliştirmektir (Yani, eğer o “şey” alınamıyorsa, ya bir biçimde transfer etmenin yolunu bulmak ya da onun benzerini “geliştirme” sürecine girmek gerekecektir). Bunlardan her ikisi de birer yöntem olmakla birlikte, tarihsel süreç içinde bu “ele geçirme” tüm “çatışmaların” kaynağı olmuştur. Özetle, bizim için akli olarak, ihtiyacımızı gireceğimizi düşündüğümüz bir “şey”i, yine akli olarak ele geçirmenin mücadelesine girmek gerekir.

Rasyonelleşme çerçevesinde, “ideal” toplumun, Durkheim’in “organik dayanışma” tasarısının, iktisadi alan içerisindeki insanların işbölümü ile organize olmalarını, “modern toplum” olarak belirttiğine göre, bir “modernleşme” tanımına ihtiyacımız vardır. Çoğunlukla kullanılan bir tanım, Loo ve Reijen’e (2003:14) göre; “geçen yüzyıllarda kristalize olmuş, bugünkü yaşam tarzımızı şekillendirmiş ve bizi hala belirli bir yöne sevkeden, birbirleriyle iç içe geçmiş yapısal, kültürel, psişik ve fizik değişimlerin karmaşası” olarak tanımlanmıştır. Bu tanım, kavramı yeterince açıklığa kavuşturmuş olmakla birlikte, en temel özelliğinin “değişimin sürekliliği” olmasıdır. “Değişim” ise her zaman “tarihsel”dir. Değişim ancak, önceki dönemlerle bugünün kıyaslanması ile ortaya çıkarılabilir ve “geleneksel” ile “modern”in sınırları çizilebilir. Ve “modernlik” projesi, Wagner’in belirttiği iki temel varsayıma dayanmaktadır. Bunlardan “birincisi toplumsal dünyanın kavranabilir olduğunu ikincisiyse şekillendirilebilir ya da yönetilebilir” (Wagner, 2003:336) olduğu varsayılmaktadır. Toplumsal dünyanın kavranabilirliği ve şekillendirilebilir olması da tarihsel bir bakış açısı gerektirir. Çünkü her iki varsayım için de “geçmiş” bilmek gerekecektir ki, özellikle ikinci varsayımın beklenen gelişimi ancak tarihsel bir yöntemle algılanabilir. Nitekim iktisadi hayatın da gelişimi tarihseldir. Hobsbawm’ın (1999:143) Marshall için söylediği; “ekonominin tarihe ihtiyacı olduğunu biliyor, fakat tarihi kendi analizine nasıl yedireceğini bilmiyordu” görüşü anlamlıdır. İşte bu nedenledir

ki, makineye dayalı üretimin başlaması ve eski çağlardaki üretim biçiminin yeni bir şekil alması, tarih içerisinde bir “devrim” olarak nitelendirilir. Gerçekten de bu bir “devrim”dir ancak asılı “devrim”, “daha fazla kâr” bilincinin, seri üretimi körüklemesidir ve bu makine ile üretim sürecinin başlamasından daha önceye, Avrupa’daki Rönesans ve Reform hareketlerine dayanır. Çünkü Smith’in (2001:71) de açıkça dile getirdiği gibi, “Reform’a paralel olarak, ondan daha derin ve kalıcı sonuçlara yol açan bir ekonomik devrim gerçekleşmekteydi. Hem Reform hem de bu devrim, çağın bireyci ruhunun ortaya çıkmasıydı, devrimle birlikte zenginliğin üretimi ve paylaşılmasında bir yöntem olarak, özel girişim ve rekabet, ortak çabanın yerini almıştır”. Bu “ekonomik devrim”in en önemli yanı, iktisadi alandaki genişlemenin ilk öncülünün ortaya çıkmasıdır. Çünkü “rasyonelleşmenin” en önemli yanlarından biri olarak, “kilise hegemonyasının” insan düşüncesi üzerindeki etkisinin yıkılmaya “başlaması” yani, tüm ekonomik faaliyetlerin, bizzat insanın “kendisi” için yapması yolunun açılmış olmasıdır. Aslında “kilise”nin en etkin tarafı Heaton (2005:19) tarafından da dile getirilmektedir: “Kilise belli bir yaşam tarzının ve davranış biçiminin temsilcisi olarak, müminin kazanç peşinde koşma biçimini ve kazancını harcama biçimini etkileyebilir. Kilise bir altyapısı ve personeli olan bir kurum olarak, gelire ihtiyaç duyar. Bu gelir, kendi sahip olduklarından ve müminlerin bağışlarından sağlanmaktadır”. Bu “bağışlar” öyle boyutlara ulaşmıştır ki, toplumun en kudretli iktisadi kesimi “kilise” olmuştur. İşte, “kilise” hegemonyasının yıkılmasındaki en etkin unsur “aklın özgürlüğü” yanında, bu iktisadi hayatı belirleme ve çoğunlukla da kısıtlama yetki ve gücüne karşı duyulan rahatsızlıktan kaynaklanır. Bu ise aklın bilgi üretmesi üzerindeki engellerin de kalkması ve bilince yani, Kant’ın ifadesiyle “ergin-olmama”ya neden olan “bir başkası” unsurunun veya unsurlarının ortadan kaldırılarak (tıpkı Marks’ın da Hegel diyalektiğinde olduğunu öne sürdüğü “mistik kabuğunu kırması” gibi) aklın ürünü bilimin, yine akla yol göstermesi anlamına gelmektedir ve iktisadi alanın genişletilmesiyle bir arada gerçekleşmiştir.

Hem iktisadi alanın ve hem de aklın önündeki kilise egemenliği, “devlet”in de analizin içine dahil edilmesi ile daha farklı bir boyut kazanır ki, modernleşme projesinin “bireysel özgürlük” vaadi, aynı zamanda da devlet sistemindeki, Monark’a veya başka hangi ad/unvan ile olursa olsun, toplumu tepeden gören, iradesi mutlak olan ve iktisadi ve siyasi alanlarda

bireylerin tüm davranışlarını etkileyebilen/yönlendirebilen ve hatta, insanların “yaşama haklarını dahi” elinde bulunduran bir “irade” söz konusu idi. Wallerstein’a (1998:80-81) göre, 1789 Fransız İhtilalinin “büyük başarı”larından biri olarak, “mutlak Monark’ın egemenliğine karşı, halk egemenliğinin” ilan edilmesidir. “Yaşama Hakkı”nı dahi elinde bulunduran “mutlak irade”nin, halka devredilmesinin yanında devlet artık sadece, “güvenlik, eğitim ve sağlık” gibi unsurların sağlayıcısı olmasının yanında, Humboldt’a (2004:79) göre bireylerin bir “insan” olarak “en yüce” amacı olan, “aklın sürekli ve kesin zorlamalarının emrettiği gibi, yeteneklerini tam ve uyumlu bir bütüne doğru en yüksek ve en ahenkli bir biçimde geliştirmektir”. Humboldt ve O’nun çizgisindeki birçok düşünür “devlet”i insan iradesi önündeki önemli bir engel olarak görmenin yanında, “devlet”i bir “canavar” olan “Leviathan” olarak tanımlamaktadır. Bu, klasik iktisat öğretisinin de temel “slogan”ı olan: “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” ilkesini oldukça iyi açıklamaktadır. Devlet’in ekonomik faaliyetler üzerindeki kısıtlayıcı ve hakim yönünün ortadan kaldırılması ve ticaretin önünün tamamen açılmasına yönelik bu fikir, ilerleyen aşamalarında, anarşist “liberteryen” görüşlerin de temeli olmuştur.

İnsan-madde ilişkilerinden başlayıp, toplum-toplum ilişkisine varıncaya kadar, tüm sosyal organizasyonları kapsayan, “düşünce” akımlarının doğmasına neden olan, bilginin yığılmasıdır ve bu yığılıma *bilim* denilmektedir. Her şeyden önce *bilim*, *sinerjik bilgidir*. Hiçbir bilimsel disiplin bir başka bilimsel disiplinden bilgi ve/veya yöntem edinmeden, başka bilimsel disiplinlere bilgi ve/veya yöntem vermeksizin “tam” sayılmaz. Tüm disiplinler arasında, geçirgenlik düzeyleri farklı olmakla birlikte, bilgi geçişleri vardır ve bu geçişler sayesinde de bilgi sinerjisi oluşur. Descartes’ın pozitivistlikle sosyal bilimlerde de başlayan deneyselcilik, özellikle ve öncelikle doğa bilimlerinde açık ve anlaşılır bilgi kümelerinin gelişmesine neden oldu. Bu kümeler birbirleri arasında tam kapalı olamayacaktır ve felsefeyle fizik özellikle birbirinden önemli ölçüde “kavramsal” bir alış-verişe girecektir⁷. Bu kavramsal alışverişler elbette diğer sosyal bilimlerin de fizikten önemli ölçüde etkilenmesini beraberinde getirmiştir. Bunun yanında Comte’un sosyoloji için “sosyal fizik” adını kullanıyor olması; fiziğin

⁷ Newton’un “ünlü “hypotheses non fingo””su (ben hipotezler uydurmam) gizemli, metafiziksel ya da dinsel varlıkları diğer bilimsel uğraşlarında dışarıda tutmak için, kullandığı yol göstericisiydi. More’un, Newton üzerindeki etkisi felsefi etkisinin yanı sıra, Isaac Barrow’unki de önemliydi” (Cushing, 2005:244).

karakteristiğine, sosyolojiyi yaklaştırmak ve hatta denk kılmak maksadını ihtiva etmektedir. Hume ve Locke'dan başlayarak Tinbergen'e ve Friedman'a değin uzanan zincirde iktisat, fiziğin standart davranışlı atomların davranışlarına duyulan hayranlık karşısında çalışma alanındaki "insan"ın da böylesi standartlaşabileceği beklentisi ile, "homoeconomicus"un "yaratılması" süreci ile özdeştir. Hatta, Heilbroner'ın (1979) eserinin kapak resminde, "iktisadi insan üzerine kolokyum" adlı resim, tam da bu süreci tasvir etmektedir. Ancak bu sürecin şiddetli eleştiriler de aldığını hatırlatmak gerekir.

Bilimler arasındaki bu bilgi geçişleri tarım ve özellikle sanayi devriminin de temelinde yatar. Tarladan yeterli verimin alınması için, dönem itibariyle henüz adları konulmamış disiplinler olsa da, mevsim değişikliklerinin, taş yontuculuğunun, ırmakların taşıdığı suların zamanlama hesaplamalarının, mal taşımacılığının ve daha birçok bilginin ihtiyaç duyularak gerçekleştirilebildiği bir gerçektir. Günümüzde ise: Bir köprü inşaatının mühendislik, matematik, fizik, yerbilimi, kimya, iktisat, işletme, lojistik gibi birçok bilimsel disiplinin ortak birikimleri sayesinde yapılabileceğini düşününce, bu tez güç kazanır.

Esas itibariyle önemli bir nokta daha olarak; bilimsel bilginin üretilmesi sürecindeki neden-sonuç ilişkisinin hararetli tartışmasıdır. Bilim, sırf bilim olsun diye mi yoksa, insanlığa hizmet için mi yapılmalıdır? Üretilen her bilimsel bilgiye insanlık ihtiyaç duyacak mıdır? İnsanlığın hiçbir zaman ihtiyaç duymayacağı bir konuda bilimsel araştırma yapmak anlamlı bir uğraştır? Bu ve benzeri sorular karşısında verilecek cevaplar, birbirlerine göre en uç noktalara kadar uzandığı görülür. Aslına bakılırsa bu tartışmalar ve hatta kutuplaşmalar dahi bilimin ilerlemesinde en fazla ihtiyaç duyulan tutumlardır. Westfall'ın (1998: 28) değindiği üzere, "Galileo için deney her şeyden önce başkalarını inandırmak için bir araçtı. Kendine kalsa deneylerinin sonuçlarını, onları gerçekleştirme zahmetine bile katlanmadan inançla ilan ederdi". Bu da bize göstermektedir ki, bilimsel faaliyet her şeyden önce, insansal bir "merak ihtiyacı"nın sonucudur ve bu merak giderildikçe de elde edilen bilgiler tarihsel süreç içerisinde diğer insanlara inandırıcılık kazandırmak için deneyselleştirilmiştir. Bu durumda deneyin, a priori önermenin doğruluğundan önce kabul edilebilirliği için önem taşıdığı görülmektedir. Bu deneyselleştirmeler ise, yine tarihsel süreç içinde, bilime olan merakı arttırmış olmakla kalmayıp, bu bilimsel bilgilerin insanın hizmetinde olduğunun da farkına varılmıştır. Bu

---

nedenle “bilim”, her şeyden önce “bilim” olarak yapılmalıdır ki, elde edilen bilgi “mutlak” olarak bir gün insanlığa hizmet edecektir. Ancak bunun hizmet etme vadesini bilmediğimizden dolayı, bir konu hakkındaki bilimsel faaliyet dışlanamaz. Bilgi, herhangi bir “işe” yaramayacağı varsayılsa dahi, insansı merakı gidermedeki etkisi, bizzat bilginin kendisini saygı duyulur kılmaktadır.

Bu çıkış noktası şunu göstermektedir; eğer insanlar, yapılan bilimsel çalışmaların gözle görülür, elle tutulur sonuçlarına tanık olurlarsa, bilime duyulan güven artacağı gibi, bilime verilen destek de artacaktır. Ancak bu elbette bilimin bilim için mi yoksa, bilimin toplum için mi yapıldığına dair bir cevap niteliğinde değildir. Ama bilimin ilerlemesi adına önemli bir göstergedir. Eğer insanlar bilimin “sonuçlarına” yani “çıktılarına” tanık olmasalardı, -en azından Avrupa’da- “aydınlanma dönemi” yaşanmayacaktı. Aydınlanma döneminin yarattığı etkiler ile yerleşen ve güç kazanan bilimsel ilerlemeler 19. yüzyılda sonlarında “sanayi devrimine” tanık olamayacaktık beklide. Ancak bilimin getirdiği “merak” ve “araştırma heyecanı” ve daha açık ifadeyle “ihtiyaç”ı, önceleri dışsal görünen bilimsel bilgileri içselleştiren bir süreci de beraberinde getirdi. Bu süreç; “buluşlar” ve “teknoloji” sürecidir. Bilimin ortaya koyduğu bilgiler ışığında okyanus akıntularına olabildiğince dayanıklı gemilerin, kara ulaşımında demiryollarının ve sanayi tesislerinde buhar gücünün kullanılmasıyla gözlemlenen insan hayatındaki değişim; bilim ve teknolojiyi insan hayatına içselleştirdi. Günümüzde hayatın her aşamasında teknolojinin –ki bunlar genellikle bilimin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır- bir ürününü görmekte ve kullanmaktayız.

Diğer taraftan insanlık tarihine denk olan, sosyal insanın “güç” ve “nüfuz” isteklerinin bir sonucu olarak da değerlendirilebilecek savaşların yaşanması da bilim için -maalesef- bir ilerleme motoru olmuştur. Her iki Dünya Savaşı da çok değişik ve çeşitlilikli bilimsel ve teknolojik ilerlemeleri zorlamıştır. II. Savaş sonrasındaki “Soğuk Savaş”ta aynı motor görevini, kuşkusuz göstermiştir (Mayor ve Forti, 1999). Burada hemen, başka bir üçlemeye kısaca değinmek gerekir ve “egemenlik istenci” dediğimiz ve bilim-iktisat-iktidar üçlemesinin çalışma sistemine değinmek gereklidir. Kaldı ki, bu üçlemenin işleyişi içerisinde de, egemen iktidarın siyasi kudretini arttırmak için iktisadi ve dolayısıyla iktisadi alanı kullandığını da görmekteyiz.

Siyasi güç ile doğrudan ilişki kurulabilecek bilimsel ve teknolojik ilerleme, iktisadi güç ile de doğrudan içsel bir ilişki içindedir. Bu üç değişken arasındaki nedensellik silsilesinin tam olarak belirlenebilmesinde önemli güçlükler vardır. Acaba iktisadi güç, siyasi güç getirmekle birlikte, bu gücün korunması ve devam ettirilebilmesi için bilimsel ve teknolojik ilerlemeye mi ihtiyaç duyulmaktadır? Yoksa, bilimsel ve teknolojik alanda ilerleme kaydeden ülkeler, iktisadi anlamda da güçlendikleri için mi siyasi güç elde edebilmektedirler? Veya, siyasi gücü olan ülkeler, teknolojik ilerlemeyi de kontrol edebildiklerinden iktisadi güç elde edebilmektedirler? Kısaca şunu belirtmek gerekir ki, bu mekanizma “karşı şartlılıklar” itibarıyla iç-içe bir ilişki sistemidir.

“Bilim” ve onun çıktısı olan “teknik” ile birlikte gelen “modernleşme”⁸ ve modernleşmenin de köklerini oluşturan “Aydınlanmaya” kavramı ele alınırsa, önemli bir bağlantı noktasına ulaşılır. Kant, (2000:17) “aydınlanma”yı, “insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulmasıdır. Bu ergin olmayış durumu ise, insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanamayışını” olarak tanımladığını hatırlarsak ve buradan da, “Aydınlanma” projesinin ana meselesine ulaşmış olunur. “İradenin temsili”, insanın kendi aklını bir başkasının iradesine/kılavuzluğuna devretmesinin engellenmesi olarak tanımlanabilir. Avrupa Aydınlanması projesi⁹, Orta Çağ’da, düşüncenin ve aklın önündeki “en büyük engel” durumundaki “kilise”nin, akıl üzerindeki egemenliğini ortadan kaldırma projesi olduğundan bahsedilmişti ve Aklın özgürlüğe kavuşarak, iradeyi kendine alması olarak tanımlanabilir. Ancak bu durumun kabaca, tüm “nesnel” unsurlar

⁸ Bir neden-sonuç ilişkisi içinde “teknik”in mi neden yoksa “modernleşmenin” mi neden olduğu sorusu öne çıkmaktadır. Ancak bu gelişmeden herhangi birisi tek taraflı neden ve diğeri de tek taraflı sonuç olarak kavranmamalıdır. Bu iki kavram arasında karşılıklı neden-sonuç ilişkisi vardır ve her biri hem neden hem de sonuç durumundadır.

⁹ 18. yüzyıl Avrupa’sında Aydınlanmanın (19. yüzyılda da devam eden) anlamı “özgür” düşünce idi. Özgür düşünce ise, kesin olarak “geleneksel” olana karşı bir savaş açmayı gerektiriyordu. Aydınlanma hareketinin başlangıcı, özgür düşüncenin önünü açan Prusya Prensi II. Friedrich’in dönemi (1740-1786) olarak kabul edilir. Friedrich’in “dilediğini düşün, ama buyruklara uy!” sözü bir slogan olarak Avrupa’ya yayılmıştır. Peki ama Avrupalının özgür düşünmeye olan hasretinin önündeki engel ne idi? Bu sorunun cevabı, Avrupalının aydınlanmadan ne anladığı ve aydınlanma için neler yaptığının kısa bir özeti gibidir. Avrupa’da “ruhban sınıfı, her zaman siyasal dünyanın içine yerleşmişti (...) Alman Reichstag’ının ruhban sınıfına ait koltukları (...) Fransız zümreleri, ikinci derecedeki sınıfı oluşturan rahiplerin etkinliğini taşra parlamentolarında (...) İngiltere’de Lordlar Kamarası, ruhani ve cismani lordlardan oluşmaktaydı” (Hof, 1995:40).

---

akıl tarafından algılanmaya çalışıldığı gibi, tüm “tinsel” unsurlar da ortadan kaldırılması anlamına geldiği söylenebilir. İşte “nesnel-hayvansal” ve “tinsel-insansal” bütünlüğe sahip insanın, “tinsel” boyutunun, iradenin aklın eline bırakılması adına ihmal edilmesi, insan iradesinin tam olarak aklın eline geçmesini gerektiriyordu ki, bunun iktisadi alandaki yansıması da “homoeconomicus” olarak ortaya çıkmıştır. Artık insan; insan-insan, insan-toplum ve insan-madde arasındaki tüm ilişkilerini olduğu gibi, iktisadi ilişkilerini de mantık önermeleri içinde ve tam bir “fayda dürtüsü” ile belirlemesi beklenir hale gelmiştir. Loo ve Reijen (2003: 201), modernleşmenin getirdiği bireyselleşmeye ilişkin yapılan, geleneksel toplumdaki bireylerin kollektivist bağımlılıklarının, modern toplumda da biçim değiştirerek hala sürdüğünü öne sürmektedir. Yazarlara göre, “geçmişte bireyler, içinde doğdukları ve yetiştikleri görece küçük çaplı ve belirgin sosyal birimlere bağımlı iken, modern bireyler soyut, dolaylı be ilk etapta fark edilemeyen bir biçimde başkalarına bağımlı hale gelmişlerdir”.

Burada, başlangıçtaki sorunsala tekrar dönecek olursak, Marks’ın Hegel’e karşı; bilincin, “maddi dünyanın insan zihnindeki bir yansıması” biçimindeki tezinin bu metnin amacına uygun olarak, en önemli yanı, insan zihni/bilinci ile maddi dünya arasındaki ilişki içerisindeki metafiziği “belirleme” çabasıdır. Larrain (1998:27) bunu Marks’tan, “Hegel’in diyalektiğinin kafası üstüne durduğunu ve (...), eğer mistik kabuğun altındaki rasyonel özü keşfederseniz, o tekrar ayakları üzerine dikilecektir” hatırlatmasını yapmaktadır. Bunlardan ilki; “maddenin tinle yer değiştirmesine rağmen, diyalektik hala insan pratiğinden ayrı, ontolojik temellerde gelişen bir süreçtir. ikinci olarak diyalektik sürekliliğin boyutu aynıdır, yani o dünyayı açıklamanın evrensel ilkesidir” (Larrain, 1998:27-28). Maddenin tinle yer değiştirmesi, dünyevi ilişkilerdeki mistiğin “temizlenmesi” Tarihsel Materyalizmin özüdür. Yani, “iktisadi alan”, üst-yapısal tüm unsurların tamamen alt-yapıya bağlı olarak tanımlanması ve “alt-yapının” tamamen özgül ve dışsal hale gelmesidir. Özgül bir alt-yapı ise insani ilişkiler evrenindeki her bir insanın standart davranışlar göstermesi gerektiği sonucunu doğurması beklenir. Oysa, insan davranışları tarihsel olarak asla “salt-faydacı” veya “belirli bir biçimde tanımlı” olmamıştır. Bu nedenle, kapitalist dünyada gerçekten de üst-yapısal unsurları önemli ölçüde alt-yapıya bağımlı hale gelmesine rağmen, esas olarak, alt-yapıyı da belirleyen alt-yapının da “altından” gelen ve üst-yapının, alt-yapı tarafından düzenlenmesine neden olan “insani” bir “egemenlik” bilinci

vardır. Bugün artık “egemenlik” büyük ölçüde, alt-yapının yani, maddi ilişkilerin kudretine bağlı duruma gelmiştir. Çünkü, “insansal” bir dünyada alt-yapı, daha insanî bir dünya kurmak için maddi dünyayı güçlendirerek, ideal bir üst-yapı oluşturmayı amaçlar. Ancak, salt-faydacı-bireysellik, maddi dünyayı güçlendirmeyi, ideal bir “insanî dünya”ya ulaşmak aracı olmaktan çıkarıp, salt-amaç haline getirmiştir. Bu ise bugün “vahşi kapitalizm” olarak adlandırılan kavramı ortaya çıkarmıştır. Friedman’ın da değindiği üzere, kapitalizm, insanın dünyevî imkânlardan yararlanabilecek, sınırsız bir iktisadi alan sunmasının yanında, insani yabancılaşmayı da beraberinde getirdiğini görmekteyiz ki, bu modernliğin ve kapitalizmin en önemli çıkmazlarından birisi haline gelmiştir. Friedman’ın iktisat metodolojisine baktığımızda, temel tezinin, “pozitif iktisat metodolojisi” içerisinde tutarlı olmasına ve ancak Keynes’in iktisat metodolojinden de hemen ayrıldığını görürüz. Skidelsky, Keynes’in metodolojisinin temel nosyonunu; “sezgisel epistemoloji” üzerine kurduğunu belirtir ve Keynes için “bilginin kaynağı olarak, duyumsal deneyimden ziyade sezgiyi görüyordu ve bu Platon’a dek uzanan bir gelenektir. (...) ekonometriye duyduğu düşmanlık, yalnızca onun değişken kişiliğine değil, aynı zamanda felsefi bir temele dayanıyordu” (Skidelsky, 2003:57) Yani, “insanî” sezgiler dayanmayan “bilgi” ekonometrik modeller içerisinde “insan”ı, “vahşileşmiş” bir kapitalizm içerisinde eritmiştir ve her zaman da eritecektir.

IV. EVRENSELLİK VE EVREN’İN TAYİNİ

İktisadi alan kavramı iki farklı evrende ele almak mümkündür. Birinci analizde, “iktisadi” olanın ne olduğunun, yani çalışma alanının temel ve en genel evreninin ne olduğunun betimlenmesi gerekecektir. Bunun için iktisadî olan ile iktisadi olmayan tartışması ile iktisadi olmayanların evren-dışı bırakılması veya evrenselleştirilmesi -ki eğer mümkünse- gerekecektir. İkinci analizde ise, bu iktisadî evrende insanın iktisadî olanı nasıl belirlediğinin tartışılması yapılmalıdır. Nihai analizde ise, “insan”ın iktisadi olmayanı iktisadileştirme nedenselliği veya bunun tam tersini gerçekleştirmedeki sığınakları belirlenecektir. Herhangi bir eşyanın (nesnenin) iktisadi bir değeri olup olmadığına kanaat getiren insandır. Ancak bu kanaati geliştirirken, onun (insanın) üzerindeki hegemonik içsel ve dışsal olguların belirlenmesi, tarif edilmesi gerekir. Burada, insan iradesinin veya adına ne dersek diyelim, kanaatini oluşturan ve

nesneyi iktisadileştiren sürecin tersine de çalışıyor olması, bu hegemonik içselliklerin ve dışsallıkların varlığına işaret eder. Öyle ki, kimi zaman insan iktisadî evrendeki, iktisadileşmiş bir metaı, iktisadi evrenden dışlayabilmektedir. O halde iktisadî evrenin çerçevesini belirleyen; iktisadî olan ile iktisadî olmayanı tayin eden insan olduğuna göre, Kant'ın (1999:39) sorusu tekrar gündeme gelir; “Salt us istenci belirlemede kendi kendine yeterli mi, yoksa us istencin deneysel koşulu diye mi belirleme nedeni olabilir?”. Hegel'in “Efendi ve Köle Diyalektiği” içerisinde düşünürsek, insan, karşısındakini yenmek için ve O'na “efendi”liğini kabullendirmek için, eğer ekonomik olarak daha güçlü olması gerekiyorsa, bu durumda hemen her şeyi iktisadileştirebilir. Bu bize, Machivelli'yi de anımsatır. Günümüz dünyasının ”efendi”lik koşulu da neredeyse tamamıyla ekonomik üstünlüğe bağlılıkla eş-değerleştiği göz önüne alınırsa, insan, hemen her şeyi iktisadileştirebilir demektir¹⁰. Aklın iktisadi alan ile olan ilişkisi bu metin dahiline alınmayacak kadar başkalaşabilecek bir konudur. Ancak şu kadar ki, iktisadi alanın hareket düzleminin, “salt-akılsallığı”nın, “salt-faydacı” olması gerektiği ve fakat, bu doğrusal mantığın mekanik olarak işlemediğini, toplumdaki farklılıklar gösterdiğini söylemek yanlış olmaz. Çünkü tarihsel süreç içerisindeki hareketlilik ve etki-tepki mekanizması “başlangıç koşullarına hassas bağlı”dır.

V. BAŞLANGIÇ DURUMUNA HASSAS BAĞLILIK VE DEĞİŞİM İZAFİ-DETERMİNİZMİ

Yeni bir bilimsel paradigma olarak “kaos” teorisine göre; “çok küçük bir neden çok büyük bir etki yaratır. Bu durumun (küçük nedenin büyük etki yapması) oluşması için sıfır noktasında olağan dışı koşulların oluşması gerektiğini düşünebilirsiniz ama aslında bunun tam tersi doğrudur” (Ruelle, 1999:38). Sıradan bir nedensellik olgusunda; geliş açısının gidiş açısına eşit olduğu bir ışık sekmesinde, ışık kaynağındaki çok küçük bir sapma, yansıtıcı düzlem (örneğin ayna) sabit iken, yansıtılan noktadan çok daha büyük bir kaymaya neden olacaktır. Işık kaynağındaki bu çok küçük sapma, yansıtıcı düzlemin ışık kaynağına ve yansıtılan bölgenin

¹⁰ Dini argümanların “din turizmi” adı altında ekonomikleştirilmesinden, siyasi vaatlerin ekonomik iyileştirilmesi kökeninden yola çıkarak “siyasal” da ekonomikleştirildiğine değinin veya “siyasal” düşüncenin varlığını sürmenin “reklam”ının gerekliliğinin kaçınılmaz olduğuna değin çok geniş bir yelpaze oluşturulabilir.

---

yansıtıcı düzleme olan uzaklıklarına göre çok daha büyük sapmaları neden olacaktır. Bu durum Ringer'in (2003:104) çalışmasında M. Weber'in metodoloji içinde ortaya konulmuştur. Buradaki tespitlere göre; "Weber'in formüllerinden nihai olarak çıkan manzara, aslında, olayların seyirleriyle, olgu-karşıtlarıyla ve almaşık rotalar ve sonuçlar arasındaki sapmalarla uğraşan bir nedensel ilişki -ve nedensel analiz- imgesinden oluşur".

Başlangıç durumuna bu bağlılık nedeniyle, herhangi bir toplumsal yapının kuruluş-oluşma argümanlarından herhangi birindeki çok küçük bir değişiklik, o toplumsal yapının, diğer toplumsal yapılarla homojenite sergilemesine engel olduğu gibi, en az iki toplumsal yapının herhangi bir duruma karşı göstereceği tepki veya algılayış biçimi büyük farklılıklar gösterecektir. Bu nedenle, fizik bilimlerdeki determinizm, sosyal bilimlerde izafi-determinizm olarak kendini gösterir.

Ancak izafi-determinizm, "bilim", "düşünce" ve "teknik" in yaygınlaştığı bir tarihsel evrede esnek biçimde ortaya çıkar. Çünkü böyle bir tarihsel evrede, toplumların diğer toplumlardan haberi vardır ve onlarla "etkileşim" halindedir. Bu etkileşim, belli bir "neden" e verilecek "sonuç" un toplumsal yapılar arasında yaygınlaşması ile esnek-determinizm kazanır. Ancak bu determinizm biçimi, "etkileşim" in düzeyine göre ise "izafi" dir. Yani, bir toplumdaki "b" sonucunu yaratan "a" nedeni, başka bir toplum için "b" nedenini aynen yaratmaz. Ancak, "b" ye yakın "muhtemel" sonuçlar yaratabilir. Kaldı ki, bu "b" sonucu hiç ortaya çıkmayabildiği gibi bir "c" sonucu da beklenebilir. Ancak, insan istencinin dışavurumunun eylemi, küreselleşen ve bahsi geçen "etkileşimin" yoğunluk düzeyinin artmış olması "b" sonucuna "yakın" sonuçlar doğurabilecektir.

Bu model çerçevesinde, her bir toplumun kapitalizmi kavrama veya herhangi bir ekonomik sistem düzleminde "iktisadi alanını" geliştirmesini veya genişletmesinin ön koşulları vardır ki, bunlar hemen her toplumda farklıdır. Nasıl ki; İngiliz, Alman veya Fransız sosyalizmleri birbirinden farklı ise, tüm toplumların kapitalizm kavrayışları da farklıdır ve dolayısıyla, "iktisadi alan" ları farklıdır. Bu nedenle, toplumların küreselleşme ile "iktisadi alan" larının birbirine benzeştiği düşünülebilir ancak, gerçekte bu böyle midir sorusu, cevaplanmaya değer bir sorudur.

VI. KÜRESEL BİR BAKIŞ VE İKTİSADİ ALAN-İKTİSADİ SİSTEM

Toplumsal yapılar Heaton'un (2005:19) da değindiği üzere; ekonomik, ibadet ve yönetim sistemlerinden oluşur ve "teknik"teki ilerlemelerle, bu sistemler ve özellikle ekonomik sistemler önemli bir "geçişkenlik" kazanmıştır. Herhangi bir ülkedeki ekonomik durum, dünyanın herhangi başka bir yerinde etkiler gösterebilmektedir. Esasen, "uluslar" arasında da bir sınıflama olmuş ve gelişmişlik düzeylerine ülke tasnifleri yapılmıştır. Bu metnin en başındaki "iktisat" ve "ekonomi" ayırımına burada yeniden girmek gerekecektir. Bir ferdin veya toplumun "iktisadî alanı" ne kadar geniş olursa olsun, somut bir gelişme için "ekonomik sistem" in de geniş olabilmesi gerekir. Yani, bir fert veya toplumun gündelik ekonomik faaliyetlerini yürütebilecek "aklı-düşünsel" yetileri ne kadar fazla olursa olsun, bu yetilerini servet, üretim, tüketim ve bölüşüm olarak hayata geçirebilmesi için mevcut bir ekonomik yapıya (sisteme) ihtiyaç vardır. Pütz'deki (1994:51) en temel tanımıyla ekonomik sistem/düzen: "ekonomik birimlerin (girişimciler ve tüketici birimleri) planlarının ve davranışlarının koordinasyonunu (birbirine uyumunun) türü ve biçimi, ekonomik birimlerin ve çıkar birliklerinin devletin ekonomi politikasına subordinasyonunun (uyumunun, sağlanmasının) türü ve biçimidir" olarak tanımlanabilir. Bu yapı/sistem devingendir ve iki önerme üretmiştir. Bunlardan ilki "para parayı çeker" ve "azgelişmişliğin kısır döngüsü". Küreselleşmenin temel problemi bu iki önerme üzerine bina edilir ki; küreselleşmenin, "zengin"i daha zengin ve "fakir"i daha fakir hale getirdiğidir. Bir ekonomik sistemi tanımlarken, Hayek'in "düzen" olarak kullandığı kavramı burada "sistem" kavramı ile eş değer tutarak, konuyu açıklamak mümkündür. Hayek'e (1996:53) göre "düzen"; "bir ilişkiler durumunu" ifade eder ve "bu ilişkiler durumunda çok sayıda muhtelif türden unsular birbirleriyle öylesine ilişkilidir ki, bütünün bazı mekansal ve zamansal parçaları hakkındaki bilgimizden, bütünün geri kalan kısmına ilişkin doğru beklentiler, en azından, doğru çıkmak için iyi bir şansı bulunan beklentiler terkip etmeyi öğrenebiliriz". Çünkü ekonomik sistemi oluşturan, ekonomik faaliyet yapabilmeye şartları; (fiziksel altyapı, yasal ve kurumsal düzenlemeler, eğitim sistemi, rekabet şartları, sermaye stoku ve doğal kaynaklar gibi çoğaltılabilecek şartlar) bir başlangıç sermaye stokunun üzerine yapılan ilavelerle mümkündür ve bu ilaveler, gelişmiş ülkelerde devingen bir büyüme ve dolayısıyla kalkınma getirirken, başlangıç koşulları bu şartlardan yoksun olan ülkeler için,

---

devingen olamayıp, sarmal kalmakta ve gelişememe döngüsü (sarmalı) yaşanmaktadır ki büyüme ve kalkınma gerçekleşmemektedir. İşte, iktisadi ve ekonomik alanların günümüz dünyasının küresel yapısı içerisinde farklılıklar arz etmesi, bu ülkelerin ekonomik gelişme sürecindeki başlangıç koşuluna hassas bağlılığından kaynaklanmaktadır. Bundan dolayıdır ki, ele alınabilecek herhangi bir “unsur”un, değişik ülkelerdeki yansımaları, hem tarihsel süreçte ve hem de statik analizde izafi-deterministtir. Albertini (1972), azgelişmişliğin mekanizmasını açıklarken azgelişmişliği, ekonomik yapının “parçalanmış yapısı”na bağlamasının yanında, bunun bir “egemenlik” sorunu da olduğunu üstüne basmaktadır. Selsam’a (1995:121) değindiği ironi dikkat çekicidir; “Birkaç bin yıl önce peygamber Ecclesiastes “Güneşin altında yeni bir şey yoktur” diye yazıyordu. Ve yüzyıllar sonra Hıristiyan Kilisesi taraftarlarına şöyle dedi: “aramızda her zaman yoksullar olacaktır”. Bugün aynı şekilde birçok insan düşünmeden kapitalizmin her zaman varolmuş olduğuna her zaman var olacağına inanır”. İşte, Batı’da “kilise”nin iktisadi alanın oluşmasındaki en büyük etki belki de bu olmuştur. Yani insanlar, “birilerinin” mutlaka fakir kalabileceğine peşinen ikna edilmişlerdir. Özellikle, deniz ticaretinin ve keşiflerin hız kazandığı ve merkantilizmin hakim olduğu ortaçağ sonlarında, Avrupa’ya yoğun bir kıymetli maden transferi yaşanmıştır. İşte Batı kapitalizminin başlangıç koşulu budur. Ve bu başlangıç koşulu, Batılı toplumların kapitalizmi geliştirmesinde ve devingenleştirmesindeki en önemli etken olurken, dünyanın geri kalan önemli bir bölümünde “Üçüncü Dünya”nın doğmasını da beraberinde getirmiştir ki, bu da kapitalizm ile yan yana yürüyen bir “emperyalizm”i de gündeme getirmiştir. Füredi (1998), kapitalizmin, emperyalizmin “yeni ideolojisi” olduğunu öne sürmesi de oldukça yerinde bir değerlendirmedir. Bu ideoloji, azgelişmiş ülkelerin statikleşmesini yani, “azgelişmişliğin kısır döngüsü”ne girmelerine neden olmaktadır. Bu, “kısır döngü” kavramını ilk defa Nurkse kullanmıştır. Nurkse’un (1966:61-74) açıklamaları şöyledir: Azgelişmiş ülkeler düşük gelirli ülkelerdir. Düşük gelir, tasarrufun düşük olmasına neden olur; bu durumda yatırımlar için gerekli sermaye arzı düşük olacaktır. Amortisman ihtiyacı da mevcut sermayeyi emecektir. Yeni sermaye yatırımları hiç yoktur ya da çok azdır. Üretim ve gelir başlangıç düzeyini korurlar yani artmazlar. Dolayısıyla yeni gelir üretilmez. Böylelikle “fakir ülkeler fakir oldukları için fakirdirler” gibi bir kısır önermeye ulaşılmaktadır.

Ülkelerin kapitalist gelişme sürecine eğilen Baran (1985:279) şu soruyu sormaktadır: “Geri kalmış kapitalist ülkelerde, diğer kapitalist ülkelerin tarihlerinde okuduğumuz türden, kapitalist gelişme doğrultusunda bir ilerleme niçin olmamıştır; buralarda, bir ilerleme hareketi, niçin yavaş olmuştur ya da hiç görülmemiştir?” Burada, farklı ülkelerin kapitalizm içerisindeki ilerlemelerinin -veya ilerleyememelerinin- farklı başlangıç koşulları bulunmaya çalışılmaktadır ve Baran’ın bu soruya cevabı; “feodalizm gibi uygun bir ad altında toplanan bir üretim biçimi ile toplumsal ve siyasal düzenin” bir ürünü olduğu yönündedir ki, bunlar, bu metnin terminolojisi içerisinde, iktisadi alanın belirleyicileridir ve kapitalist gelişme sürecinin başlangıç durumunun tespitidir.

Her ne kadar kapitalizmin başlangıç durumunun tespit edilmesinin, bugün artık “önemi” olmadığı düşünülse de, bu tespit, her şeyden önce bugünü açıklamak ve geleceğe yönelik öngörülerde bulunmak için gerekli ve hatta olmazsa olmaz koşuludur. Hobsbawm’ın (1998:147) sunduğu veriler, bu araştırmaların Amerikan üniversitelerinde gitgide azaldığını göstermektedir: “Amerika’daki bütün doktora tezlerinin içinde iktisadi tarihle ya da iktisadi düşünce tarihiyle ilgili çalışmaların payı bu yüzyılın ilk çeyreğinde yüzde 13’lük orandan, 1970’lerin ilk yarısında yüzde 3’e düşmüştür. Buna karşılık, 1940’lara kadar üstüne tek bir tezin bile kaleme alınmadığı ekonomik büyüme, daha sonraları tüm tezler içinde yüzde 13’lük bir paya sahip olmuştur”. Bu da şuna işaret etmektedir ki, başlangıç koşullarını kendi cephelerinden tespit etmiş toplumlar, bugün artık, iktisadi düşüncelerinin açıklanabildiğini düşünüp, yukarıdaki terminoloji içerisinde, “iktisat”tan ziyade “ekonomik” konulara yani, büyüme konularına yönelmişlerdir. Gelişmiş ülkelerdeki araştırmaların bu “yön” değiştirmesi, Baran’ın yukarıda anılan sorusuna, kendi cephelerinden cevap verdiklerine (yani kendi kapitalizmlerini kurma ve geliştirmeye yönelik başlangıç koşullarını yeterince araştırdıklarını) işaret etmektedir ve fakat az gelişmiş ülkelerdeki veya gelişmekte olan ülkelerdeki araştırmaların kendi cephelerinden, hâlâ Baran’ın sorusuna cevap vermediklerinin işaretidir ve bunun temel nedeni pragmatizmin yaygın etkisidir.

SONUÇ YERİNE

Temel ve basit bir sistem içinde ele alınmaya çalışılan “iktisadi alan” kavramı elbette ki, üzerinde çok daha fazla incelenmeye değer bir konudur. Bu nedenle gerek konu ve gerekse de

bu metin çok daha genişletilmeye ve geliştirilmeye muhtaçtır. Çünkü aslında Hegel'e ait olan "tarihin sonu" metaforunun, yeni bir "tez" edasıyla gündeme gelmesi "ilginç" olmakla birlikte, kabul edenler bulabilmesi çok daha "ilginç" bir durumdur. Nitekim tarih, asla son bulmaz. Çünkü daha önceden de değinildiği üzere, "mutlak" bir "idea"dır ve aslında insan, bu "idea"ya ulaşmak değil, onu inşa etmek ister. Çünkü mutlak olan, Spinoza'ya göre de erişilmez olandır. Bu nedenle, kapitalizm içerisinde, insanî değerleri de muhafaza edecek bir "ideal insan" prototipi yoktur ve olmayacaktır da. Ancak analizlerimizde "homoeconomicus"a başvurmamız demek, Hayek'in de dediği gibi, bir "soyutlama yapmaktan" başka bir şey değildir ve bunu gerçek dünyayı muhakeme etmek ve anlamak için mutlak veri olarak almak yanıltıcı olacaktır. Çünkü insan, her zaman gelişen ve kendisini geliştirmek için çalışan bir varlıktır. Bu gelişme ise, tarihin her aşamasında, "ideal" olduğunu düşündüğü bir "iktisadî alan" tasarlar ki, insan, gelişimini sürdürdükçe, "iktisadî alan" da gelişecek ve tarihin gelecekte getireceği şartlara göre belirlenecektir. Bu nedenle, günümüz entelektüelinin bilmesi gereken en önemli şey, "dünyevî" bir "mutlağın" olmayacağı/olamayacağıdır.

Doğanın kaotik düzeninin işleyişi, boşluklar yaratıp, sonra da o boşlukları doldurması biçimindedir ve insansal tarih işleyişi de tıpkı bunun gibidir. Kapitalizm ve Modernleşme, insansal tarihteki akılsallık boşluğunu doldurmuş ve ancak, başka bir boşluğu yani, "insani boşluğu" yaratmıştır. Çünkü en basit analizde, doğa ile birlikte yaşamak zorunda olan "insan" Habermas'ın (1997:39) da bahsini ettiği gibi; "tekniğin kaçınılmaz verimleri, kaşları çatılmış bir doğayla elbette ikame edilemez" ki, sosyal bilimlerin çalışma alanı olan insan toplulukları (toplumlar) arasındaki ekonomik uçurumlarla da yaşanamaz. Sosyal bilimlerin her zaman için imrendiği, mekanik işleyen modeller, soysal hayatta ve dolayısıyla sosyal bilimlerin çalışma hayatında da görmek istemektedir. Ancak bu pek de mümkün görünmemektedir. Ve kapitalizmin en büyük ve belki de aşamayacağı krizi, "insan" faktörünün "içini çok fazla boşaltmış" olmasıdır ki, sistem içerisindeki en büyük, kabul edilemez ve bir şekilde doldurulacak olan boşluk budur.

Bir yazısında Derrida "Hiçbir şey söylememe riskine giriyorum" diyordu, yapı-bozumcu felsefesini anlatmak için. Gerçekten de alternatif sunmaksızın, bir yapıyı eleştirmek önemli bir yaklaşım biçim. Nitekim bilimin Poppergil düzlemde ilerlemesi için, doğrulanabilir

---

bilgilerin değil, yanlışlanabilir bilgilerin bilimin sinerjisine katkıda bulunabileceğini gözden kaçırmaksızın, statik yorumlamaların “zaman” doğrusundaki yerinin çelişik boyutluluğu, bilginin edilgenliğini doğurmaktadır. Tarihsel temelleri olmayan bir değerlendirme yaklaşımının, yalnızca günümüz dünyasına yönelik tek taraflı ve kapitalist sistem içerisinde dünyayı algılamaya çalışmak; iktisatçıları, aslında hiçbir şey söylememeye mahkum etmiş – gibi- durmaktadır. Alternatif olabilecek öğretilerin yoz kabul edilmesi, bilimsel bir süreç içerisinde kapitalizmin “mutlak olması” sonucuna doğru sürüklenen bir insanlık bırakmaktadır geride. Oysa, mutlak, dogmadır ki, dogma da bilim değildir. Diyalektik düşünce gereği, kapitalist iktisadın köklerinin yerleşkesi olarak sinik karaktere sahip olan homoeconomicus’tan günümüz insanına varıncaya değin gözlemlenen şekilleniş, insanın kendi kendisine dahi yabancılaştığı bir süreci doğurdu. Sinik tavırlar, insan özünün törpülenmesiyle ve erdemden uzaklaşmayı getirmesine, iktisadın bir şey söylemesi gerekir: Dinamik bir analiz ile insan ruhunun, kapitalizm içerisinde özgür olup olmadığının sorgulanmasını da kaçınılmaz kılmaktadır. Ancak iktisadın, klasikten, neo-klasik sürece ve günümüze değin, çalışma orijininde duran insanın, sabit katsayılı bir denklemin basit bir ögesi olarak ele alınıyor olması, denklemin tutarlılığını doğrulamaz. Kapitalizmin iki krizinden bahsedilir. Ve Marksist depremi de ihmal eden bu kriz paradigması, iktisatçıların genel bir durağanlığını doğurdu. Oysa, “kriz” kavramını tam da yerine oturtacak esaslı bir krizin doğuşunu öngörebilmenin de önüne geçilmiş durumda. İktisat, kapitalist verili öngörülerine devam ederken, yaklaşmakta olan tehdidi algılamakta kayıtsız kalıyor, hiçbir şey söylemiyor veya söyleyemiyor. Belki de bu sessizliğin kendisi “üçüncü kriz” olarak çıkacak karşımıza. Bu sessizliğe bir eleştiri getirmek adına hazırlanan bildiri, esasen sessizliğin alternatifi bir söz söylemeyecek belki de. Ama en azından, hiçbir şey söylememe riskindeki iktisadi eleştirmekle yetinecek. Sessizlik yapısını eleştirecek, yapıyı bozmaya yönelecek, ama yerine bir şey de getirmeyecek, belki de; tıpkı Derrida gibi.

KAYNAKÇA

- ALBERTINI, Jean-Michel; (1972), **Az gelişmişliğin Mekanizması**, Çev.: M. Sencer, Geçiş Yayınları, İstanbul, 328s.
- ALTHUSSER, Louis; (2005), **Yeniden-Üretim Üzerine**, Çev.: I. Ergüden, İthaki Yayınları, İstanbul, 416.
- ARDIÇ, Kaya; (2004), **Post Otistik İktisat**, (Edt.), İFMC Yayınları, İstanbul, 240s.
- BARAN, Paul A.; (1985), **Büyümenin Ekonomi Politikası**, Çev.: E. Günce, May Yayınları, İstanbul, 524s.
- BOOKCHIN, Murray; (1999), **Toplumu Yeniden Kurmak**, Çev.: K. Şahin, Metis Yayınları, İstanbul, 208s.
- BRAUDEL, Fernand; (1993), **Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm, Cilt:3**, Çev.: M. A. Kılıçbay, Gece Yayınları, Ankara, 598s.
- CUSHING, James T.; (2003), **Fizikte Felsefi Kavramlar 1**, Çev.: Ö. Sarıoğlu, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 320s.
- FREEMAN Chris ve SOETE, Luc; (2003), **Yenilik İktisadı**, Çev.: E. Türkcan, TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 526s.
- FRIEDMAN, Milton; (1991), **Kapitalizm ve Özgürlük**, Çev.: D. Erberk ve N.Himmetoğlu, Altın Kitaplar, İstanbul, 326.
- FÜREDİ, Frank; (1998), **Emperyalizmin Yeni İdeolojisi**, Çev.: E. Arslanoğlu, Pınar Yayınları, İstanbul, 191s.
- GORZ, André; (1989), **İktisadi Aklın Eleştirisi**, Çev.: I. Ergüden, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 385s.
- GIDDENS, Anthony; (2000), **Siyaset, Sosyoloji ve Toplumsal Teori**, Çev.:T. Birkan, Metis Yayınları, İstanbul, 280s.
- HABERMAS, Jürgen; (1997), **“İdeoloji” Olarak Teknik ve Bilim**, Çev.: M. Tüzel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 108s.
- HAYEK, Friedrich A.; (1996), **Hukuk, Yasama ve Özgürlük**, Çev.: A. Yayla, İis Bankası Yayınları, İstanbul, 313s.
- HEATON, Herbert; (2005), **Avrupa İktisat Tarihi**, Çev.: M. A. Kılıçbay ve O. Aydoğmuş Paragraf Yayınları, Ankara, 653s.
- HEILBRONER, Robert L.; (1979), **İktisadi Sorun 1**, Çev.: D. Demirgil, Çağlayan Yayınları, İstanbul, 184s.
- HOBBSAWN, Eric; (1999), **Tarih Üzerine**, Çev.: O. Akınbay, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 458s.
- HOF, Ulrich I.; (1995), **Avrupa’da Aydınlanma**, Çev.: Ş. Sunar, Afa Yayınları, İstanbul, 272s.

-
- HUMBOLDT, Wilhelm; (2004), **Devlet Faaliyetinin Sınırları**, Çev.: B. Seçilmişoğlu, Liberte Yayınları, Ankara, 270s.
- KANT, Immanuel; (1999) **Pratik Usun Eleştirisi**, Çev.: İ. Z. Eyuboğlu, Say Yayınları, İstanbul, 244s.
- KANT, Immanuel; (2000), “*Aydınlanma Nedir?*” *Sorusuna Yanıt*”, **Toplumbilim**, Sayı:11, Çev.: N. Bozkurt, sa.17-21.
- KOJEVE, Alexandre.; (2004), **Hegel Felsefesine Giriş**, Çev: S. Hilav, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 280s.
- LARRAIN, Jorge; (1998), **Tarihsel Materyalizmi Yeniden Yapılandırmak**, Çev.: S. Çeviker, Kuram Yayınları, İstanbul, 175s.
- LOCKE, John; (1999), **Tabiat Kanunu Üzerine Denemeler**, Çev.: İ.l Çetin, Paradigma Yayınları, İstanbul, 94s.
- LOO, Hans V.D. ve REIJEN, Williem V.; (2003), **Modernleşmenin Paradoksları**, Çev.. K. Canatan, İnsan Yayınları, İstanbul, 304s.
- MARKS, Karl, (1975), **Kapital 1**, Çev.: A. Bilgi, Sol Yayınları, İstanbul, 784s.
- MARKS Karl ve ENGELS, Friedrich.; (1976), **Alman İdeolojisi**, Çev.. S. Belli, Sol Yayınları, İstanbul, 128s.
- MAYOR Federico ve FORTİ Augusto; (1999), **Bilim ve İktidar**, Çev.. M. Küçük, TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 194s.
- MEGILL, Allan; (1998), **Aşırılığın Peygamberleri**, Çev.: T. Birkan, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 518s.
- MONTESQUIEU, Charles L.; (1998), **Kanunların Ruhu Üzerine 1**, Çev.: F. Baldaş, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 448s.
- NURKSE, Rangar; (1966), “*Az gelişmiş Ülkelerde Büyüme*”, **Seçme Yazılar**, Edt.: S. Ülgener, İÜ, İF, Yayınları İstanbul, sa.61-74.
- POPPER, Karl; (1994), **Açık Toplum ve Düşmanları 2**, Çev.: H. Rızatepe, Remzi Kitabevi, İstanbul, 382s.
- PÜTZ, Theodor; (1994), **Kuramsal Ekonomi Politikasının Temelleri**, Çev.: N. Kepkep, Der Yayınları, İstanbul, 336s.
- RINGER, Fritz; (2003), **Weber’in Metodolojisi**, Çev.: M. Küçük, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 224s.
- RUELLE, David; (1999), **Rastlantı ve Kaos**, Çev.: D. Yurtören, TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 183s.
- SELSAM, Howard; (1995), **Din, Bilim ve Felsefe**, Çev.: A. And, Sarmal Yayınları, İstanbul, 160s.

-
- SINGER, Peter; (2003), **Hegel**, Çev.: B. Ö. Düzgören, Altın Kitaplar, İstanbul, 128s.
- SKIDELSKY, Robert; (2003), **Keynes**, Çev.: C. Atila, Altın Kitaplar, İstanbul, 206s.
- SMITH, Preserved; (2001), **Rönesans ve Reform Çağı**, Çev.: S. Çağlayan, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 325s.
- SNOW, Charles P.; (2001), **İki Kültür**, Çev.: T. Birkan, TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 208s.
- SOMBART, Werner; (1998), **Aşk, Lüks ve Kapitalizm**, Çev.: N. Aça, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 224s.
- SOMBART, Werner; (2005), **Kapitalizm ve Yahudiler**, Çev.: S. Gürses, İleri Yayınları, İstanbul, 306s.
- SWINGEWOOD, Alan; (1998), **Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi**, Çev: O. Akınhay, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 411s.
- WAGNER, Peter; (2003), **Modernliğin Sosyolojisi**, Çev.: M. Küçük, İstanbul: Doruk Yayınları, İstanbul, 371s.
- WALLERSTEIN, Immanuel; (1998), **Liberalizmden Sonra**, Çev.: E. Öz, Metis Yayınları, İstanbul, 253s.
- WEBER, Alfred; (1991), **Felsefe Tarihi**, Çev.: V. Eralp, Sosyal Yayınları, İstanbul, 454s.
- WEBER, Max; (2000), **Sosyoloji Yazıları**, Çev.: T. Parla, İletişim Yayınları, İstanbul, 547s.
- WEISSKOPF, Walter A.; (1996), **Yabancılaşma ve İktisat**, Çev.: O. Köymen, Anahtar Yayınları, İstanbul, 178s.
- WESTFALL, Richard W.; (1998), **Modern Bilimin Oluşumu**, Çev.: İ. H. Duru, TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 171s.
- WOOD, Ellen Meikins; (2003), **Kapitalizm Demokrasiye Karşı**, Çev.: Ş. Artan, İletişim Yayınları, İstanbul, 344s.
- YAY, Turan; (2000), **İktisat Yazıları**, Beta Yayınları, İstanbul, 287s.
- YILMAZ, Feridun; (2002), “İktisatta “Politik”in Doğası”, **Doğu Batı Dergisi**, Sayı:17, sa.:87-103.